

POZNAJ I CHROŃ
ZABORSKI PARK KRAJOBRAZOWY

WARTO POZNAĆ

1. Brusy
2. Skansen Józefa Chełmowskiego
3. Chata Kaszubska w Brusach-Jagłiach
4. Młyn wodny w Czernicy
5. Dwór Sikorskich w Wielkich Chełmach
6. Kręgi Kamienne w Leśnie
7. Kościół w Leśnie
8. Siostry Franciszkanek z Orlika
9. Izba Anny Łajming w Przymuszewie
10. Kaszuba
11. Piec chlebowy w Widnie
12. Ścieżka edukacyjna Dolina Kulawy
13. Dąb Łokietka w Lasce
14. Kościół w Swornegaciach
15. Kaszubski Dom Rękodzieła Ludowego w Swornegaciach
16. Ścieżka ornitologiczno-przyrodnicza „Kokoszka”
17. Wieś kulturowa Chociński Młyn
18. Zielony Pałac koło Męcikała
19. Gwiazda św. Huberta
20. Wyłuszcarnia nasion w Klosnowie
21. Las Wolność
22. Charzykowy
23. Chojnice

Legenda

- 1 wartyo poznać
- miejscowości
- lasy
- jeziora
- tereny otwarte
- granica ZPK
- granica PNBT
- rezerwat przyrody z otuliną
- rzeki
- drogi
- kolej

0 5 km 4

POZNAJ I CHROŃ
ZABORSKI PARK KRAJOBRAZOWY

SPIS TRESCI

WSTĘP	3
GEOMORFOLOGIA	7
RZEKI	13
JEZIORA	19
SZATA ROŚLINNA	25
FAUNA	33
OCHRONA PRZYRODY	41
WARTO POZNAĆ	49

Tekst i opracowanie: Mariusz Grzempa, Grażyna Jaszewska, Justyna Rymon Lipińska

Fotografie: Archiwum Muzeum Historyczno-Etnograficznego w Chojnicach (AMH-E), Archiwum Nadleśnictwa Przymuszewo (ANP), Archiwum Nadleśnictwa Rytel (ANR), Krzysztof Banaś (KB), Rafał Chmara (RCh), Styl Beata Chojęta (S-BCh), Zbigniew Chrapkowski (ZCh), Maciej Cybulski (MC), Zbigniew Gierszewski (ZG), Mariusz Grzempa (MG), Grażyna Jaszewska (GJ), Marek Merdalski (MM), Anna Peichert (AP), Pegaz Krzysztof Pietkiewicz (P-KP), Marcin Piekarski (MP), Marta Potulska (MPo), Justyna Rymon Lipińska (JRL), Krzysztof Staniszewski (KS), Tomasz Schada Borzyszkowski (TSchB)

Fotografie na okładce: Pegaz Krzysztof Pietkiewicz (las), Justyna Rymon Lipińska (lobelia jeziorna, borowik szlachetny, borówka brusznica), Tomasz Schada Borzyszkowski (sóweczka), Cezary Korkosz (puchacz)

Fotografie na stronach tytułowych rozdziałów: Daniel Frymark (aleja do Jarcewa), Styl Beata Chojęta (Dolina Jezior Rynnowych), Pegaz Krzysztof Pietkiewicz (dolina Brdy w okolicy Ciecholew), Grażyna Jaszewska (zachód słońca nad Jeziorem Charzykowskim), Justyna Rymon Lipińska (bór bagienny), Grażyna Jaszewska (wiewiórka), Justyna Rymon Lipińska (rezerwat przyrody „Nawionek”), Marcin Piekarski (pracownia Józefa Chełmowskiego)

Mapy: Mariusz Grzempa, Justyna Rymon Lipińska

Szkic geomorfologiczny na podstawie Szczegółowej Mapy Geomorfologicznej Polski w skali 1:50 000 PIG 2012-2015
Plan batymetryczny Jeziora Charzykowskiego wykonany w ramach projektu EuLakes, nazwy zwyczajowe części Jeziora Charzykowskiego podane przez Andrzeja Sosińskiego, Krzysztofa Pestkę i Zbigniewa Zielińskiego

Korekta: Małgorzata Grzempa

Skład: Justyna Rymon Lipińska

Wydawca:

Pomorski Zespół Parków Krajobrazowych

Zaborski Park Krajobrazowy

ul. Turystyczna 10

89-606 Charzykowy

ISBN 978-83-954269-1-9

Charzykowy 2019

JEDNOSTKA SAMORZĄDU
WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

WFOŚiGW
w Gdańsku

Park krajobrazowy to jedna z form ochrony przyrody w Polsce. Obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania i popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju. Utworzenie parku krajobrazowego lub powiększenie jego obszaru następuje w drodze uchwały sejmiku województwa. Według stanu na koniec 2017 r. posiadaliśmy 122 parki krajobrazowe o łącznej powierzchni 26 tys. km². Zajmowały one 8,3% powierzchni Polski. Najmłodszym, 123. parkiem w Polsce jest Park Krajobrazowy Góry Łosiowe, powołany w 2018 r. na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Najstarszym, utworzonym w 1976 r., jest Suwalski Park Krajobrazowy.

Zaborski Park Krajobrazowy powstał na fali przemian ustrojowych, jakie nastąpiły w Polsce po 1989 r. Zanim do tego doszło, już w latach pięćdziesiątych XX w. pojawiły się pierwsze postulaty o ochronę tokowisk głuszców nad Strugą Siedmiu Jezior (współcześnie jest to teren Parku Narodowego „Bory Tucholskie”). Ich autorami byli Julian Rydzkowski (1891-1978), twórca Muzeum Regionalnego w Chojnicach i leśniczy z Bachorza Egon Raszke (1907-1986). Na początku lat 70., dzięki zaangażowaniu konserwatora przyrody w Bydgoszczy oraz środowiska naukowego z Torunia, powstał projekt utworzenia Parku Krajobrazowego Strugi Siedmiu Jezior. Kolejna koncepcja przewidywała utworzenie w zlewni Strugi Siedmiu Jezior rezerwatu przyrody, który miał być częścią Borowiackiego Parku Krajobrazowego. Jeszcze później pojawiła się propozycja Chojnicko-Tucholskiego Parku Krajobrazowego oraz Parku Krajobrazowego Bory Tucholskie. Projekt Tucholskiego Parku Krajobrazowego zrealizowano w 1985 r., a na park krajobrazowy w okolicach Chojnic i Brus trzeba było jeszcze trochę poczekać.

Jezioro Witocznno fot. KS

Brodaczka kędzierzawa fot. JRL

Zaborski Park Krajobrazowy (ZPK) utworzono na podstawie uchwały nr XI/68/90 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy z dnia 28 lutego 1990 roku. Początkowo nosił nazwę Chojnicki i organizacyjnie podlegał pod Tucholski Park Krajobrazowy z siedzibą w Tucholi, aby w roku 1991 zmienić nazwę na Zaborski (rozporządzenie nr 1/91 Wojewody Bydgoskiego z dnia 12 stycznia 1991 r.).

Nazwa parku często mylona jest z okresem w historii, kiedy ziemie Rzeczypospolitej znajdowały się pod zaborami. Zabory to nazwa historyczna, ale wywodzi się ze średniowiecza. Od XIII do XVIII w. była nazwą ściśle administracyjną: Ziemia Zaborska – *terra zaborens*, klucz zaborski i oznaczała ziemię leżącą w borach kasztelanii raciańskiej, później komturii tucholskiej i starostwa tucholskiego. W latach osiemdziesiątych XIII w., po śmierci księcia pomorskiego Świętopełka, jego najstarszy syn Mściwój II usunął z Pomorza pozostałych dynastów, jednocząc pod swą władzą wszystkie dawne dzielnice. Nie posiadając męskiego potomka oraz pod naporem margrabiów brandenburskich i zakonu krzyżackiego, wszedł w sojusz z księciem wielkopolskim z dynastii Piastów – Przemysłem II. W tym czasie na Pomorzu kształtują się kasztelanie, podstawowe jednostki administracyjne. Centralnym ośrodkiem każdej kasztelanii był gród obronny na czele z kasztelanem. W drugiej połowie XIII w. teren parku obejmowały najprawdopodobniej kasztelania raciańska z grodem w Raciążu oraz kasztelania szczycieńska z grodem w Szczytnie. Z 1292 r. pochodzi wzmianka o istnieniu kasztelanii, obejmującej swym zasięgiem Zabory, gdzie występuje kasztelan Ścibor de Sabor. Nie ma co prawda dowodu na istnienie grodu, ale z całą pewnością Zabory wyróżniały się w tym czasie z racji swego peryferyjnego położenia, dużej lesi-

Czerwona Struga fot. KS

stości i rozległego obszaru. Był to obszar pogranicza Pomorza Gdańskiego i Wielkopolski. W 1296 r. Ścibor przeszedł na urząd kasztelana tczewskiego, a o kasztelanii zaborskiej nie ma już żadnych wzmianek. W okresie panowania na Pomorzu Krzyżaków teren parku obejmowała komtura człuchowska, a od 1330 r. komtura tucholska z wydzielonym kluczem zaborskim z siedzibą w Kosobudach. Po II pokoju toruńskim w 1466 r. i włączeniu Prus Królewskich do Korony Polskiej teren parku obejmowały starostwa tucholskie i człuchowskie. Podział taki przetrwał do czasu rozbiorów. W wyniku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej w 1772 r. Chojnice stały się stolicą powiatu, który obejmował południową część Pomorza Nadwiślańskiego, w tym teren Zaborskiego Parku Krajobrazowego.

Nazwa Zabory pierwotnie nie oddawała przynależności narodowej czy etnicznej. W XIX w. m.in. za sprawą Floriana Ceynowy (1817-1881) i Hieronima Derdowskiego (1852-1902) nastąpił rozwój zainteresowań Kaszubami jako grupą etniczną. Badania dowiodły ich wewnętrznego podziału i doprowadziły do wyodrębnienia Kaszubów południowych – Zaboraków, mieszkających na polanach w borach. Historyczna Ziemia Zaborska obejmowała tereny starych parafii Brusy, Wiele i Czersk w pierwotnych ich granicach. Z czasem objęto tą nazwą również starą parafię Swornegacie, a współcześnie, w sensie tylko etnograficznym, także okolicę Dziemian i Lipusza.

Nazwa utrwałała się za sprawą czasopism i publikacji, m.in. comiesięcznego dodatku regionalnego do „Dziennika Pomorskiego” – „Zabory”. Ukazywał się on w Chojnicach w latach 1935-1938. Czasopismo poświęcone było sprawom Ziemi Zaborskiej. „Zabory” były organem Towarzystwa Miłośników Chojnic i okolic, a wśród redaktorów znaleźli się: Jan Karnowski (1886-1939), Bogumił Hofmann (1890-1945), Julian Rydzkowski (1891-1978) i Jan Paweł Łukowicz (1886-1957). W Brusach współcześnie działa Zaborskie Towarzystwo Naukowe, które od 2008 r. jest wydawcą biuletynu „Ziemia Zaborska”.

Zaborski Park Krajobrazowy powstał w celu ochrony i popularyzacji dziedzictwa przyrodniczego, kulturowego i walorów krajobrazowych północno-zachodniej części Borów Tucholskich – Ziemi Zaborskiej. W publikacji niniejszej przyjęto granice Borów Tucholskich wyznaczone przez Grzegorza Kowalewskiego na podstawie różnych kryteriów przyrodniczych, ale także kryterium etnograficznego.

Według podziału fizycznogeograficznego Polski, autorstwa Jerzego Kondrackiego, Zaborski Park Krajobrazowy leży na Pojezierzu Południowopomorskim, na styku trzech mezoregionów: Równiny Charzykowskiej, Pojezierza Północnokrajeńskiego i Borów Tucholskich. Według regionalizacji geobotanicznej Matuszkiewicza obszar leży w Okręgu Borów Tucholskich (podokręg Swornigacko-Koczalski), w Krainie Sandrowych Przedpoli Pojezierzy Środkowopomorskich, w Podprowincji Południowo-bałtyckiej Prowincji Środkowoeuropejskiej.

Od 1 maja 1992 r. Zaborski Park Krajobrazowy stanowił samodzielną jednostkę z siedzibą w Chojnicach. Od sierpnia 2000 r. siedziba ZPK znajduje się w Charzykowach przy ul. Turystycznej 10. Powierzchnia parku początkowo wynosiła 31 279 ha, a strefy ochronnej 7 536 ha. Park obejmuje środkowy, jeziorny bieg rzeki Brdy – królowej Borów Tucholskich, z jej najważniejszym dopływem – Zbrzycą. W 1996 r. z czę-

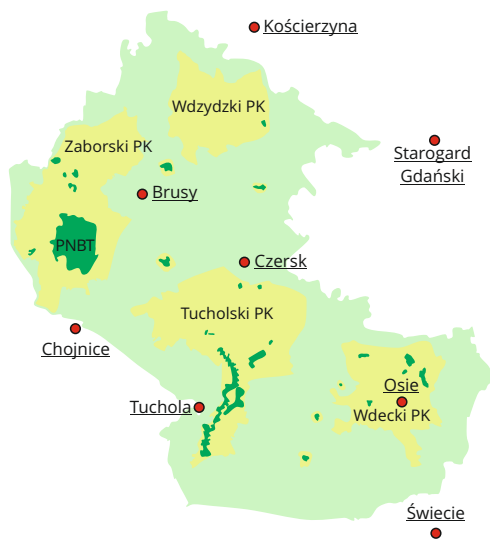

Grób Jana Karnowskiego w Brusach fot. MG

Jan Karnowski (1886 -1939)
– urodzony w Czarnowie koło Brus, sędzia, poeta kaszubski, ideolog ruchu Młodokaszubskiego, dziennikarz, publicysta i autor prac historycznych i etnograficznych. Był zwolennikiem i propagatorem języka kaszubskiego.

Rezerwat Biosfery Bory Tucholskie

- strefa rdzena RBBT
- strefa buforowa RBBT
- strefa tranzytowa RBBT
- miejscowości

Rezerwat Biosfery Bory Tucholskie

jest największy w Polsce. Zgodnie z Formularzem Nominacyjnym zajmuje powierzchnię 319 524,61 ha i składa się z trzech stref.

Strefa rdzena o powierzchni 7 880,72 ha obejmuje: Park Narodowy „Bory Tucholskie” i 25 rezerwatów przyrody, rozsianych po całych Borach Tucholskich. Strefę buforową o powierzchni 104 779,32 ha tworzą 4 parki krajobrazowe: Wdzydzki, Tucholski, Zaborski i Wdecki.

Strefę tranzytową o powierzchni 206 864,57 ha tworzą tereny 22 gmin, w tym 13 z województwa kujawsko-pomorskiego i 9 z pomorskiego

ści Zaborskiego Parku Krajobrazowego, w rejonie Strugi Siedmiu Jezior, utworzono na powierzchni 4613 ha Park Narodowy „Bory Tucholskie”. Od czasu powołania parku narodowego powierzchnia ZPK wynosiła 26 490 ha, a otuliny 7 536 ha. Rozporządzenie nr 30/98 Wojewody Bydgoskiego z dnia 31 sierpnia 1998 r. zmieniło kolejny raz granice ZPK. Zmiana polegała na powiększeniu jego powierzchni o obszar całej otuliny. Od tego czasu granice parku nie zmieniały się w istotny sposób, z wyjątkiem niewielkiej korekty w rejonie Charzyków, przeprowadzonej w 2006 r. Aktualny opis granic ZPK oraz cele ochrony określa uchwała nr 144/VII/11 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 27 maja 2011 r. oraz uchwała nr 264/XXIV/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 25 lipca 2016 r.

Obecnie powierzchnia Zaborskiego Parku Krajobrazowego wynosi 34 026 ha, z czego 60% znajduje się w gminie Brusy, a 40% w gminie Chojnice. W strukturze użytkowania gruntów ZPK dominują lasy 63,31%, grunty rolne zajmują 23,53%, a wody 12,54%. Od czerwca 2010 r. ZPK wchodzi w skład największego w Polsce Rezerwatu Biosfery UNESCO Bory Tucholskie.

Od 1 lipca 2010 r. na mocy uchwały Nr 1185/XLVIII/10 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 31 maja 2010 r. parki krajobrazowe województwa pomorskiego (siedem parków), w tym Zaborski Park Krajobrazowy, zostały połączone w Pomorski Zespół Parków Krajobrazowych z siedzibą w Słupsku. W skład Zespołu wchodzi jeszcze parki: Nadmorski (1978), Trójmiejski (1979), Dolina Słupi (1981), Kaszubski (1983), Wdzydzki (1983) – jako strefa buforowa Rezerwatu Biosfery UNESCO Bory Tucholskie i Mierzeja Wiślana (1985).

- parki krajobrazowe
- siedziby parków krajobrazowych

GEOMORFOLOGIA

Sandr – to rozległy, bardzo płaski stożek napływowy zbudowany ze żwirów i piasków osadzonych i wypłukanych przez wody pochodzące z topnienia lądolodu. Powstaje podczas regresji (wycofywania się) lub postępu lądolodu na jego przedpolu. Ze względu na piaszczyste i ubogie w związki pokarmowe gleby bielcowe, obszary sandrowe porastają zwykle bory sosnowe. Bory Tucholskie, w tym Zaborski Park Krajobrazowy, należą do najbardziej znanych w Polsce pól sandrowych, nazywanych Wielkim Sandrem Brdy.

Dolina Brdy w okolicy Pięсна fot. S-BCh

Zaborski Park Krajobrazowy położony jest w północno-zachodniej części Borów Tucholskich. Jest przykładem krajobrazu pojeziernego, ukształtowanego w czasie ostatniego zlodowacenia Wisły, nazywanego zlodowaczeniem północnopolskim. Pod koniec epoki lodowcowej (plejstocenu) na Pomorzu następuje intensywne topnienie lądolodu skandynawskiego. Związane z tym zmiany jego położenia stały się przyczyną powstania różnych form ukształtowania rzeźby, różnicując obszar ZPK pod względem krajobrazowym.

Wody roztopowe lądolodu uformowały rozległe obszary żwirowo-piaszczyste, zwane sandrami, które w Borach Tucholskich przestrzennie dominują. Na obszarze ZPK występowanie sandru w znacznym stopniu pokrywa się ze współczesnym zasięgiem lasów. Powierzchnia sandru w okolicach Jeziora Somińskiego, w części północnej ZPK, położona jest na wysokości około 175 m n.p.m., w części południowej obniża się do 153-155 m n.p.m. (okolice jezior Niedźwiedzie i Kosobudno). Spadek terenu wynosi przeciętnie około 1%.

Erozja podłoża i usypywanie sandru zostały ograniczone przestrzennie przez wysoczyzny morenowe zbudowane z glin i piasków, które tworzą tzw. wyspy i półwyspy moreny dennej. Wyspa Bruska, a także półwyspy Konarzyński i Jarcewski, wyraźnie odznaczają się w krajobrazie. Ze względu na żyzniejszy charakter podłoża na tych terenach rozwinęła się uprawa roli. Na południu barierą dla wód roztopowych tworzyły moreny charzykowsko-gwieździńskie na czele ze Wzgórzem Wolność (206,1 m n.p.m. – najwyższym wzniesieniem na terenie ZPK) oraz wysoczyzna morenowa okolic Chojnic. „Ominięcie” wysoczyzn przez wody roztopowe lodowca związane było z ochroną rolą brył martwego lodu zalegających na nich, jeżeli nie na całym obszarze, to z pewnością na znacznych fragmentach moreny dennej. Potwierdza to występowanie rozległych obniżzeń wytopiskowych, np. w okolicach Leśna, Asmusa i Małych Chełmów. Charzykowskie moreny stanowiły jeszcze poważniejszą barierę. Stąd odpływ wód roztopowych następował prawie wyłącznie w kierunku południowo-wschodnim. Gra-

Zachodni brzeg Jeziora Charzykowskiego w okolicy Wzgórze Wolność fot. S-BCh

nica między sandrem a wysoczyzną morenową jest nieostra, co ma miejsce we wszystkich wymienionych rejonach poza „półwyspem jarcewskim”, gdzie różnice wysokości dochodzą do 10-15 m.

Na strukturę krajobrazu sandrowego Zaborskiego Parku Krajobrazowego wpływają: system rynien subglacjalnych (polodowcowych), doliny rzeczne, wytopiska oraz formy eoliczne.

Najbardziej charakterystyczną cechą równin sandrowych są rynny subglacjalne. Mają one przeważnie przebieg południkowy, prostopadły do czoła lądolodu. Na terenie ZPK należy do nich rynna jezior charzykowskich, obejmująca jeziora: Charzykowskie (Łukomie), Długie z Karsińskim i Witoczno. Jej długość wynosi prawie 18 km, a szerokość dochodzi do 2,5 km. Jest to klasyczna rynna erozyjna, powstała wskutek erozji wód polodowcowych, która w drugiej fazie rozwoju została przekształcona przez wkraczający lądolód (lob), znacznie ją powiększając. Dzięki temu rozległe jeziora rynnowe – Charzykowskie i Karsińskie – tworzą najbardziej rozpoznawalne wodne wnętrza krajobrazowe ZPK.

Jedną z dłuższych na pojezierzach jest rynna subglacjalna Głuche-Trzemeszno, obejmująca Kulawę, Dolinę Jezior Rynnowych oraz jeziora między Drzewiczem a Męcikałem. Liczy 28,5 km długości, a od początku odpływu subglacjalnego, które tworzą zagłębienia wytopiskowe na północ od granic ZPK, obejmuje 16 jezior. Są to następujące jeziora: Konewko, Bukówki Duże, Bukówki Małe, Duże Głuche, Małe Głuche, Szczonek, Zmarłe, Nawionek, Gardliczno Małe, Gardliczno Duże, Płesno, Małolańskie, Łąckie, Dybrzk, Kosobudno i Trzemeszno. Rynna powstała w okresie pomorskiego stadium zlodowacenia północnopolskiego. Wcina się w piaszczysto-żwirowe osady Wielkiego Sandru Brdy na głębokość do 30 m. Jej geneza związana jest z wytapianiem się brył martwego lodu zagrzebanych w osadach sandrowych i powstaniem rozległego „prajeziora”. W jego wodach następowała sedymentacja osadów węglanowych, osadzających się na dnie w postaci pokładów kredy jeziornej.

Wzgórze Wolność – to najwyższe wzniesienie ZPK, położone na południowo-zachód od Charzyków (206,1 m n.p.m). Należy do najbardziej urozmaiconych obszarów parku. Występują tutaj izolowane, owalne wzniesienia o wysokości 20-30 m, uznawane jako moreny czołowe, powstałe podczas postępu lodowca tzw. fazy charzykowsko-gwieździńskiej. Współczesne badania wykazały jednak, że w przeważającej ilości są to kemy, które tworzą warstwowo ułożone piaski, mułki i żwiry, osadzone w szczelinach i zagłębieniach w obrębie lądolodu lub martwego lodu.

Rynna jezior charzykowskich – w przeszłości geologicznej wypełniały ją wody jeziora preborealnego. Jezioro to miało powierzchnię prawie trzykrotnie większą od współczesnego Jeziora Charzykowskiego, a zwierciadło wody znajdowało się około 7 metrów wyżej. Jezioro preborealne było zapewne zbiornikiem płytkim, gdyż jego wody rozlewały się na niewytopionych jeszcze bryłach martwego lodu.

Rędzina pojeziorna w dolinie Kulawy fot. MG

Rędziny pojeziorne – to unikalne dla Polski północnej gleby, które wykształciły się w dolinie Kulawy. Charakteryzują się dużą zawartością wapnia i próchnicy oraz domieszką piasku i gliny. Rędziny są glebami urodzajnymi. Są siedliskiem wielu chronionych i zagrożonych gatunków roślin, w szczególności storczyków. Kreda jeziorna zawiera około 96 proc. węgla wapnia, dlatego też jej zasoby zostały w znacznym stopniu wyeksploatowane i wykorzystane jako wapno nawozowe. Kaszubskie określenie wyrobiska kredy jeziornej lub torfu to „kula”.

W miejscach aktywnych procesów źródłiskowych, na krawędziach dawnej doliny, miała miejsce akumulacja węgla wapnia w postaci tzw. tufów źródłiskowych (miejsca takie występują w północnej części rynny). Pod koniec młodszego okresu atlantyckiego nastąpiło przerwanie naturalnej bariery geomorfologicznej, oddzielającej ten wydłużony zbiornik od dzisiejszej doliny Zbrzycy. W rezultacie powstało kilka mniejszych zbiorników w obrębie doliny rzeki Kulawy (m.in. jeziora Głuche Duże i Głuche Małe) oraz dwa zbiorniki w sąsiedztwie osady Bukówki. Po przerwaniu proggu oddzielającego „prajezioro” od doliny Zbrzycy poziom wody obniżył się o ok. 10 m, co spowodowało, że pokłady kredy jeziornej oraz tufów źródłiskowych znalazły się wysoko ponad dnem doliny, na zboczach i terasach rynny. Wyżej położone źródła zanikły na skutek znacznego spadku poziomu wód powierzchniowych i gruntowych. Pokłady kredy zarosły roślinnością łądową, a z czasem jej górne warstwy przekształciły się w gleby o charakterze rędzin pojeziornych. Obszar doliny Kulawy obfituje w wychodnie wód podziemnych, które zaopatrują w wodę jeziora oraz torfowiska źródłiskowe.

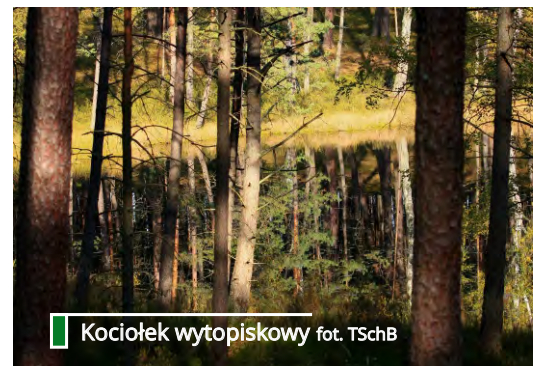
Pozostałe rynny subglacialne o przebiegu południkowym obejmują jeziora Leśno Dolne i Leśno Górne oraz ciąg z jeziorami Wegner i Niedźwiedzie. Na obszarze ZPK wyraźnie wykształcone są formy o przebiegu równoleżnikowym. Jest to rynna w okolicach Laski wypełniona jeziorami: Księżę, Laska, Milachowo oraz wodami rzeki Zbrzycy. Podobny przebieg ma rynna w okolicach Chocińskiego Młyna z jeziorami Duże Głuche i Małe Głuche. Formy rynnowe mają w większości małą szerokość i są głębokie. Rynny rzeki Kulawy czy Jeziora Dużego Głuchego koło Chocińskiego Młyna na niektórych odcinkach nie przekraczają 300-350 m szerokości. Są i znacznie szersze, tak jak rynna jezior Laska i Milachowo, dochodząca do 2 100 m, a także rynna Jeziora Charzykowskiego. Głębokość rynien jest również bardzo duża i dochodzi do 40-45 m. Wysokość zboczy wynosi przeciętnie 15-20 m, ale na niektórych odcinkach przekracza 30 m (jeziora Laska i Milachowo). Nachylenie zboczy jest również duże i dochodzi do 30-40%.

Doliny rzeczne wykorzystują przeważnie obniżenia rynnowe (Kulawa, Zbrzyca, częściowo Brda) lub ciągi wytopisk (Chocina i Czerwona Struga). Najlepiej poznana jest dolina Brdy z systemem teras sandrowych i teras rzecznych. Powstały one wskutek erozyjnej lub akumulacyjnej działalności płynących wód, tworząc w przekroju poprzecznym charakterystyczny układ schodów. Szerokość dolin jest niewielka (150-200 m), z wyjątkiem doliny Zbrzycy, gdzie niskie poziomy terasowe zajmują 400-500 m. Wcięcie dolin również uzależnione jest od ich genezy. Ich głębokość wynosi od kilku metrów (Czerwona Struga) do kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu metrów (Kulawa i Zbrzyca). Dominującą przestrzeń w dolinach zajmują terasy zalewowe i nadzalewowe. Rzeki uchodzące do jezior Karsińskiego i Charzykowskiego utworzyły najbardziej wyraźne i rozległe delty – Chociny, Brdy, Czerwonej Strugi. Doliny, obok rynien glacialnych, tworzą podstawową strukturę morfologiczną ZPK.

Rozległe powierzchnie sandru urozmaicają formy znacznie mniejsze, ale występujące bardzo licznie. Są to obniżenia, głównie o charakterze wytopiskowym, ale o bardzo zróżnicowanej wielkości, kształtach i różnym rozmieszczeniu przestrzennym. Na terenie ZPK wyróżniono wytopiska o charakterze lejków, kociołków, o niere-

gularnym kształcie i płaskie obniżenia o niewyraźnych granicach formy. Do pierwszej grupy należą niewielkie obniżenia o średnicy 50-80 m, głębokości od kilku do kilkunastu metrów i stromych zboczach. Występują przede wszystkim w północnej części obszaru (na południe od Jeziora Kruszyńskiego i w okolicy Jeziora Warszyn). Kociołki są formami większymi (do 300-400 m średnicy), głębszymi (czasami ponad 20 m) i o dużym nachyleniu zboczy (ponad 30%). Występują one w rejonie rynny Kulawy, a mniej licznie w innych rejonach ZPK. Geneza form związana jest głównie z wytapianiem się brył martwego lodu. Kolejne typy obniżeń są również związane z powszechną obecnością w krajobrazie postglacjalnym brył lodu, zarówno pochodzenia lodowcowego, jak i zimowego. Głębokość tego typu obniżeń jest z reguły niewielka (kilka metrów), ale wielkość może dochodzić do kilku kilometrów. W granicach ZPK formy takie występują w rejonie Leśna, Wielkich Zani, Asmusa – Małych Chełmów i Chocińskiego Młyna. W rozległych zagłębieniach, utworzonych po wytopieniu się brył martwego lodu, położone są duże jeziora związane z systemem rzeczno-jeziornym Zbrzycy. Są to jeziora: Somińskie, Kruszyńskie i Parzyn. Im dalej na południe ilość form wytopiskowych maleje.

Powierzchnia sandru została silnie przekształcona przez procesy eoliczne będące efektem działalności wiatru. Na obszarze ZPK są to następujące formy: wydmy, pagórki eoliczne i niecki deflacyjne – rozległe zagłębienia powstałe w skutek długotrwałego wywiewania materiału skalnego. Największe skupienie wydmy i pagórków eolicznych występuje w rejonie Jeziora Charzykowskiego. W zachodniej części zlewni bezpośredniej jeziora występują po obu stronach doliny Czerwonej Strugi, natomiast po wschodniej stronie, pomiędzy jeziorami Charzykowskim a Gacnem Wielkim i Małym. Wysokość wydmy prostych na tym terenie dochodzi do 8-10 m, natomiast wydmy parabolicznych do 14 m. Rzadziej formy te występują na północ od jezior Dybrzk i Karsńskiego oraz w rejonie Jeziora Witoczno. Wydmy zostały ukształtowane przez wiatry zachodnie. Towarzyszące formom wypukłym niecki deflacyjne są formami mniej wyraźnymi, płytkimi, rozległymi. Granice ich często trudno określić, ponieważ łączą się z obniżeniami o innej genezie, albo są bardzo słabo zaznaczone w rzeźbie terenu.

Kociołek wytopiskowy fot. TSchB

Wydma w okolicy Kopernicy fot. MG

Rynna jezior Małe i Duże Głuche koło Chocińskiego Młyna fot. S-BCh

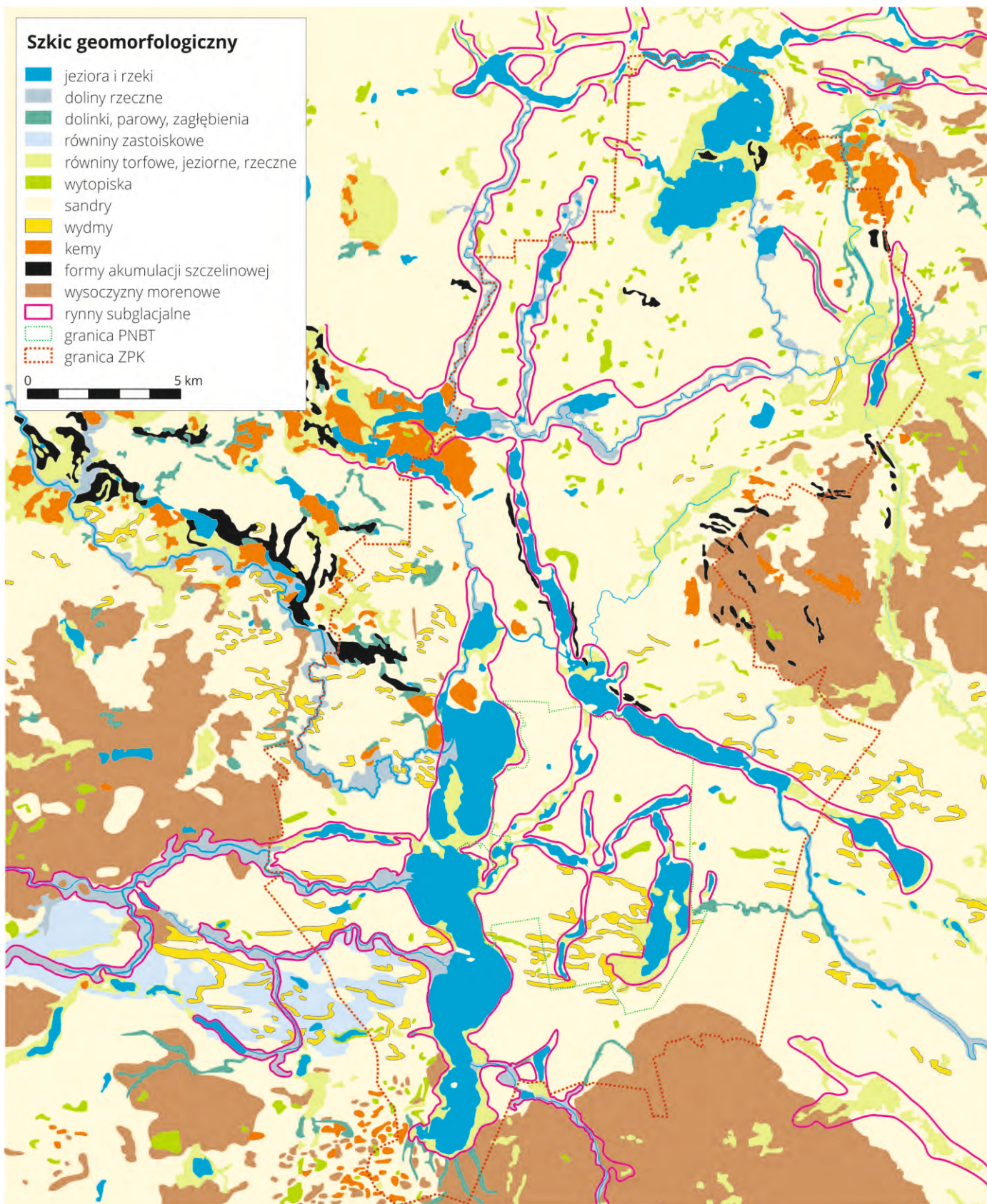

Jeziora Kruszyńskie i Somińskie fot. S-BCh

Szkic geomorfologiczny

- jeziora i rzeki
- doliny rzeczne
- dolinki, parowy, zagłębienia
- równiny zastoiskowe
- równiny torfowe, jeziorne, rzeczne
- wytopiska
- sandry
- wydmy
- kemy
- formy akumulacji szczelinowej
- wysoczyzny morenowe
- ryzny subglacjalne
- granica PNBT
- granica ZPK

0 5 km

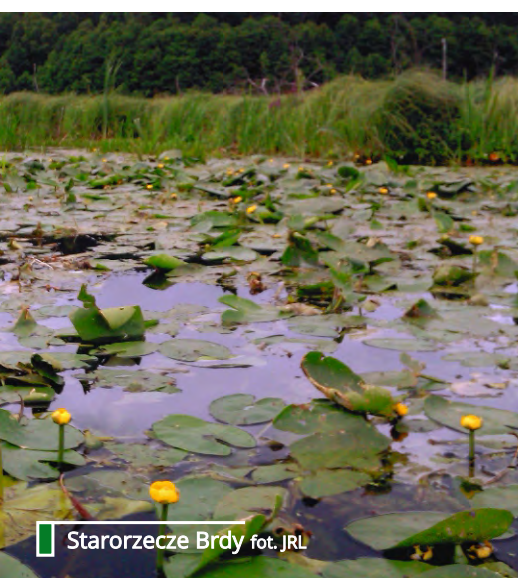

RZEKI

Ujście Brdy do Jez. Charzykowskiego fot. S-BCh

Starorzecze Brdy fot. JRL

Przez Zaborski Park Krajobrazowy przepływa dwanaście rzek:

Brda – lewy dopływ Wisły,
 Zbrzyca – lewy dopływ Brdy,
 Chocina – lewy dopływ Brdy,
 Jarcewska Struga – prawy dopływ Brdy,
 Czerwona Struga – prawy dopływ Brdy,
 Orla Struga – lewy dopływ Brdy,
 Czernicki Rów – lewy dopływ Brdy,
 Kulawa – prawy dopływ Zbrzycy,
 Kłonecznica – prawy dopływ Zbrzycy,
 Młosina – lewy dopływ Zbrzycy,
 Młosienica – prawy dopływ Młosiny,
 Niechwaszcz – bifurkacja, lewy dopływ Młosiny i prawy dopływ Wdy.

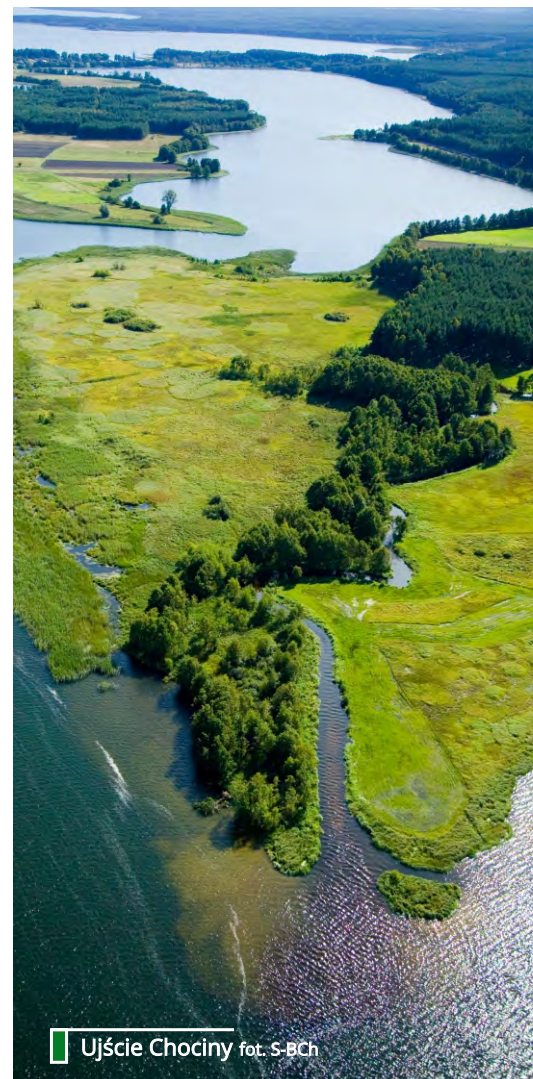
Zaborski Park Krajobrazowy położony jest w dorzeczu Brdy, która stanowi jego główną arterię. Brda wypływa z Jeziora Smołowego, wśród moren czołowych Pojezierza Bytowskiego, na północny-wschód od Miastka. Na teren parku Brda wpływa na wysokości miejscowości Ciecholewy, gdzie jest już rzeką o znacznej szerokości (32,5 m) i głębokości. Zlewnia Brdy na odcinku przepływającym przez park, ma charakter leśny i porośnięta jest głównie borem sosnowym. Na terenie parku przepływa przez ciąg jezior rynnowych. Pierwszym z nich jest Jezioro Charzykowskie, do którego Brda uchodzi w jego północnym basenie. Po opuszczeniu zlewni Jeziora Charzykowskiego Brda po kilkuset metrach wpływa do Jeziora Długiego, które jest bezpośrednio połączone z Jezioro Karsińskim, skąd jej nurt kieruje się na północ. Po przepłynięciu kolejnego jeziora – Witoczno – rzeka kieruje się na południowy-wschód do jezior Małoląckiego i Łąckiego. W miejscowości Drzewicz Brda, krótkim korytem, przepływa do kolejnego jeziora rynnowego – Dybrzka. Ostatnim jeziorem przepływowym na szlaku Brdy na terenie parku jest Kosobudno, skąd rzeka płynie głęboko wyciętą doliną w kierunku wsi Męcikał. Na odcinkach rzecznych płynących przez park rzeka ma spokojny, powolny przepływ. Na części od Ciecholew do Jeziora Charzykowskiego zlewnia bezpośrednia rzeki posiada naturalny charakter. Płynie przez szerokie turzycowiska, olsy i bory sosnowe. Po prawej i lewej stronie rzeki zlokalizowane są liczne, sztucznie odcięte, starorzecza, będące pozostałością po niegdyś silnie meandrującym korycie. Dzisiaj pełnią ważną funkcję biocenotyczną. Zarastające osoką aloesowatą, grzybieniami białymi i grążelem żółtym, płytkie i otoczone zwartymi szuwarami trzciny i pałek, są ostoją ptaków wodnych i błotnych, m.in. łabędzia niemego, łyski, kokoszki i wodnika. Po opuszczeniu Jeziora Karsińskiego Brda płynie przez silnie zabudowane tereny wsi Swornegacie, by za jeziorem Witoczno szerokim korytem płynąć przez bory sosnowe, porastające, strome zbocza ponadstuletnie buczyny i ekstensywnie użytkowane łąki. Na reżim wodny Brdy istotny wpływ ma wybudowana w 1848 roku zapora w Myłofie.

Brda na odcinku od Ciecholew do Jeziora Charzykowskiego fot. P-KP

Poza Brdą przez teren parku przepływa szereg jej dopływów, które w większości biorą swój początek poza jego granicami. Lewymi dopływami Brdy są: Chocina, która swoje ujście ma w Jeziorze Karsieńskim, niżej miejscowości Kokoszka, Zbrzyca kończąca swój bieg w jeziorze Witoczno, Orla Struga uchodząca do Jeziora Małoląckiego i Czernicki Rów wpływający do Dybrzka. Prawymi dopływami Brdy na terenie ZPK są rzeki wpływające do Jeziora Charzykowskiego – Czerwona Struga, która ma ujście poniżej miejscowości Kopernica, Jarcewska Struga uchodząca do jeziora w miejscowości Stary Młyn i Struga Siedmiu Jezior – w całości przepływająca przez Park Narodowy „Bory Tucholskie”. Rzeki płyną dawnymi szlakami odpływu wód roztopowych, zgodnie z nachyleniem terenu ukształtowanym w epoce lodowcowej. Wraz ze sporym nachyleniem sandru cieków mają stosunkowo duży spadek i przepływ w nich jest dość szybki. Sieć rzeczna ZPK w znacznym stopniu zatraciła swój naturalny charakter. Przez dziesięciolecia prac regulacyjnych bieg cieków został silnie uproszczony, a niegdyś meandrujące rzeki, płyną dziś korytem znacznie bardziej jednolitym.

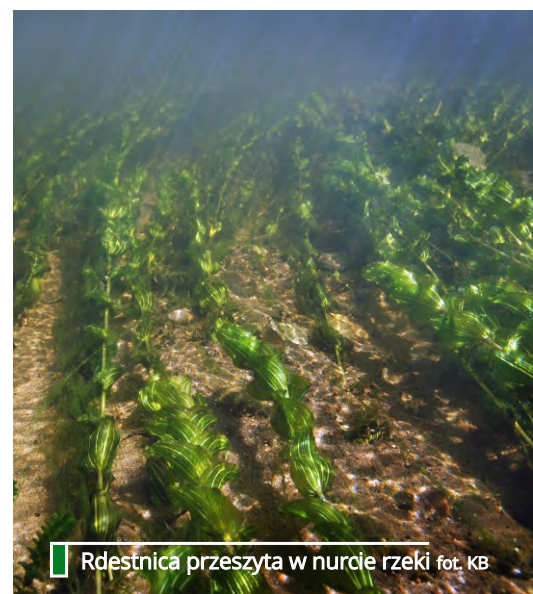
Stosunkowo silnie meandrującą rzeką jest Chocina, której malownicze zakola budzą podziw uczestników licznych spływów kajakowych. Chocina na terenie parku przepływa wąską doliną, której dno pokrywają łąki i pastwiska, a w pobliżu gospodarstw należących do wsi Sepiot, Wączas, Chociński Młyn, Klucze i Kokoszka – również przez pola uprawne. Koryto rzeczne Chociny jest obficie porośnięte przez zanurzone rośliny wodne, głównie przez rdestnicę grzebieniastą i przeszytą oraz podwodne formy jeżogłówki pojedynczej i łącznia baldaszkowatego. Chocina jest rzeką, w której występuje pstrąg potokowy i zoza – ryba objęta ochroną gatunkową. Charakterystyczne dla tej rzeki wysokie, piaszczyste skarpy, są miejsce lęgowym zimorodka. Ujściowy odcinek Chociny przepływa przez niewielką wieś Kokoszka, gdzie przebiega ścieżka ornitologiczno-przyrodnicza, której rzeka jest jednym z punktów edukacyjnych. Chocina, wpadając do Jeziora Karsieńskiego, usypuje piaszczyste łachy, które są miejscem gniazdowania sieweczki rzecznej.

Ujście Chociny fot. S-BCh

Meandry Chociny fot. S-BCh

Rdestnica przeszyta w nurcie rzeki fot. KB

Zbrzyca w okolicy Widna fot. P-KP

Zbrzyca w okolicy J. Milachowo fot. S-BCh

Ujście Zbrzycy do Witoczna fot. P-KP

Ważną ekologicznie, krajobrazowo i turystycznie jest rzeka Zbrzyca. Swój początek bierze ona poza granicami ZPK, wypływając z jeziora Mały Zbełk położonego na północ od Dziemian. W górnym biegu rzeka płynie równoleżnikowo przez jeziora Sarnowicze Duże i Dywańskie, by przez Jezioro Somińskie wpłynąć na teren parku. Następnie rzeka przepływa przez płytkie i rozległe Jezioro Kruszyńskie. Po opuszczeniu jeziora, rzeka płynie głęboko wyciętą doliną, porośniętą przez lasy, kierując się na południe w stronę Kaszuby. Na tym odcinku ciek jest stosunkowo płytki, jego dno zbudowane jest przez piasek, żwir i kamienie, a przepływ wody jest wartki. Meandrująca rzeka z biegiem czasu wykształciła naprzemienny układ bystrzy i plos. Na zakolach, podmywanych przez nurt wody, wytworzyły się strome skarpy będące siedliskiem lęgowym zimorodka, zaś na przeciwległych brzegach żwirowo-piaszczyste odsypy, na których żerują samotnik i pliszka góraska. Szybki przepływ sprzyja występowaniu gatunków reofilnych, czyli lubiących szybki prąd wody. Do takich należy pstrąg potokowy, kleń, a także gatunek bezzuchwowca – minóg strumieniowy. W okolicach Kaszuby Zbrzyca przyjmuje wody Młosiny i odtąd płynie głębszym i szerszym korytem, przepływając przez śródleśne łąki i pastwiska. Dalej rzeka przepływa przez jezioro Milachowo, zaś przed miejscowością Laska przyjmuje wody kolejnego dopływu – Kulawy. Następnie przepływa przez ciąg jezior – Laska, które jest rezerwatem przyrody, Księżę, do którego wpływa Kłonecznica, Długie, Parszczenica i Śluza. Po minięciu jezior początkowo płynie przez lasy, a następnie przez zabudowany teren wsi Zbrzyca, by zakończyć swój bieg w jeziorze Witocznica. Na Zbrzycy zlokalizowanych jest kilka budowli piętrzących, które zmieniły bieg rzeki i są barierami ekologicznymi dla zwierząt, głównie ryb. Budowle te znajdują się w Parzynie Młyń, Kaszubie i Milachowie-Młyń, i są pozostałością po dawnych młynach i tartakach. Obecnie pierwszy z nich jest ruiną, zaś dwa pozostałe pełnią funkcje małych elektrowni wodnych. Zbrzyca jest ważnym szlakiem kajakowym, na przebiegu którego usytuowane są przystanie i pola namiotowe (w Kaszubie, Rolbiku, Widnie i Lasce).

Zbrzyca w Windorpiu fot. S-BCh

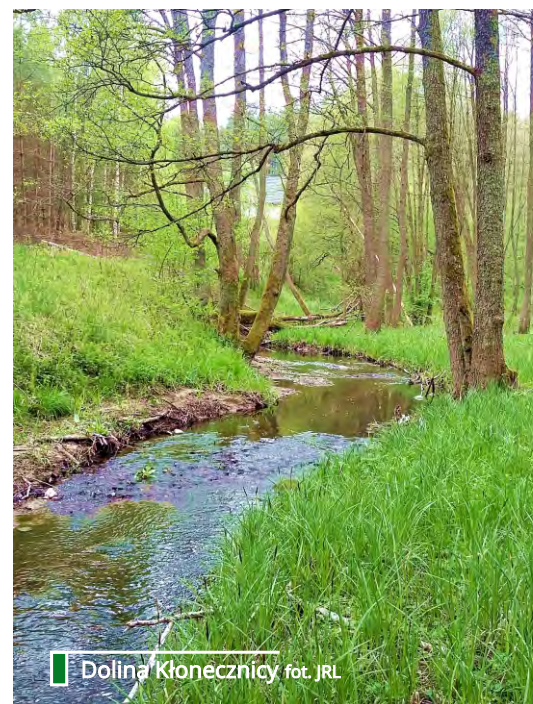
Największym dopływem Zbrzycy jest Kłonecznica. Jej teren źródłkowy znajduje się poza granicami parku w okolicy Kłęczna na Pojezierzu Bytowskim. W górnym biegu rzeka płynie w rynnie fluwiogalczalnej, przepływając przez jeziora Studzieniczo, Ryńskie, Małe i Kielskie. Poniżej miejscowości Kłonecznica ciek płynie zachodnią granicą parku. Zlewnia rzeki jest w większości zalesiona, jej przepływ wartki, a dno piaszczysto-żwirowe. Rzeka jest siedliskiem pstrąga potokowego i minoga strumieniowego oraz jedynym ciekim w parku, w którym występują zbiorowiska włosieniczników – rzadkich roślin wodnych.

Pozostałe rzeki parku to ciekі mniejsze, których dolina nie przekracza kilkunastu kilometrów długości i kilkudziesięciu kilometrów kwadratowych powierzchni. Każda z nich jest jednak inna i wpływa na zróżnicowanie ekologiczne i krajobrazowe ZPK.

Kulawa to rzeka o dużym spadku i szybkim przepływie. Posiada wody dobrej jakości, a jej kamienisto-żwirowe dno, wartki prąd i dobre natlenienie sprzyjają występowaniu gatunków reofilnych – pstrąga potokowego i minoga strumieniowego. Pod koniec XIX w. w dolinie Kulawy wybudowano system nawadniający okoliczne łąki. Na południowym brzegu Jeziora Małe Głuche znajduje się jaz, który rozdziela rzekę na rów doprowadzający wody na łąki oraz koryto rzeki. Fragmentem doliny Kulawy prowadzi ścieżka edukacyjna prezentująca najciekawsze elementy związane z rzeką.

Młosina i jej dopływ Młosienica to rzeki silnie zmienione w wyniku licznych prac regulacyjnych. Płyną one głównie przez tereny rolnicze, odwadniając przy udziale licznych rowów duże kompleksy łąk. Ich wody są zasobne w substancje biogenne, a koryto obficie porośnięte przez zanurzone rośliny wodne.

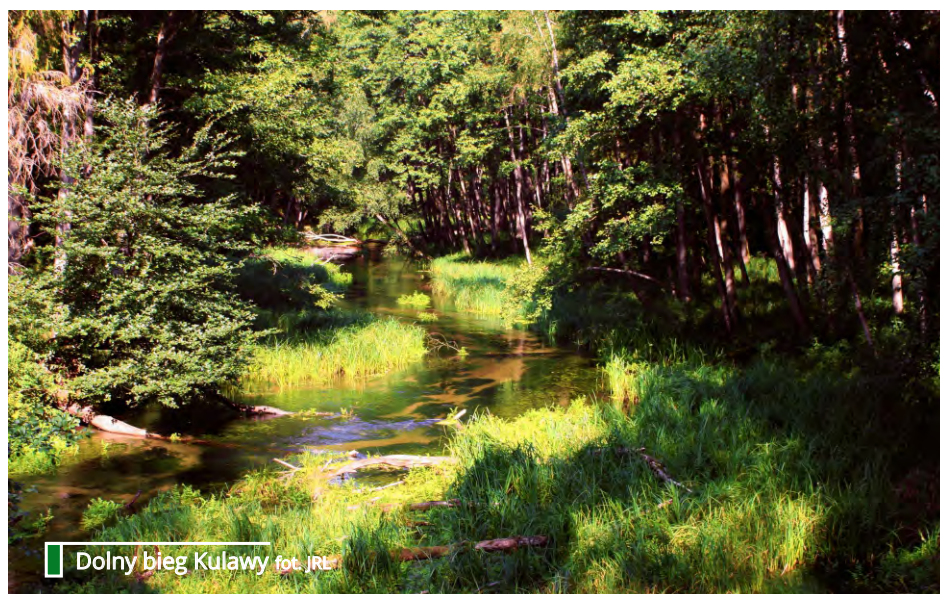
Orla Struga to niewielki ciek wypływający z podmokłych, śródleśnych łąk, a jego górny odcinek ma charakter rowu melioracyjnego. W dalszym biegu rzeka płynie przez las krętym, dość wąskim korytem. Przed ujściem do Jeziora Małolańskiego przegradzona jest piętrzeniem dawnego młyna przy obecnej leśniczówce Młynek.

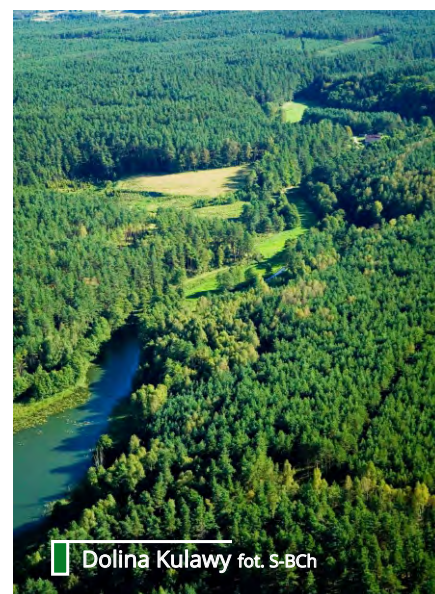
Dolina Kłonecznicy fot. JRL

Młosina w Leśnie fot. JRL

Dolny bieg Kulawy fot. JRL

Dolina Kulawy fot. S-BCh

Staw młyński na Czernickim Rowie fot. JRL

Jarcewska Struga fot. JRL

Niechwaszcz koło Zalesia fot. P-KP

Czernicki Rów jest niedużym strumieniem wypływającym z terenów użytkowanych rolniczo na południe od Brus. W górnym biegu jest silnie uregulowany, natomiast po wpłynięciu na tereny leśne płynie naturalnym korytem w zabagnionej dolinie. W dolnym biegu ciek przegrodzony jest piętrzeniem zapory młyńskiej w Czernicy.

Czerwona Struga na całej długości płynie wśród lasów krętym korytem, odprowadzając wody do Jeziora Charzykowskiego. Przepływa przez kilka użytków ekologicznych chroniących bagna i siedliska przyrodnicze rzadkich i chronionych gatunków.

Jarcewska Struga to rzeka silnie przekształcona. Wypływa na południe od Chojnic, a przez część miasta płynie zakrytym kanałem. Przez długi czas Jarcewska Struga była głównym odbiornikiem ścieków bytowych z Chojnic i zlokalizowanych tam zakładów przemysłowych. Doprowadziło to do degradacji cieku i jeziora Wegner zlokalizowanego na przepływie rzeki oraz znacznie pogorszyło parametry Jeziora Charzykowskiego. Od 1990 roku w Chojnicach funkcjonuje Miejska Oczyszczalnia Ścieków, jednak nagromadzone przez dziesięciolecia osady denne stale obniżają jakość wody Jarcewskiej Strugi, która niesie wody o wysokiej trofii.

Nietypową rzeką jest Niechwaszcz. Ta niewielka rzeka, która w górnym biegu ma postać wąskiego rowu, charakteryzuje się rzadko spotykanym zjawiskiem bifurkacji, czyli rozdzielenia rzeki na dwa ramiona, które odprowadzają wody do dwóch różnych dorzeczy. Bifurkacja na Niechwaszczy zlokalizowana jest na północ od Brus. Rzeka dzieli się tutaj na dwie odnogi. Jedna odprowadza wody do jeziora Leśno Dolne i tym samym zasila Młosinę, znajduje się więc w dorzeczu Brdy. Główny nurt rzeki płynie na południe i uchodzi do Wdy w okolicy Czarnej Wody.

Brda, Zbrzyca, Chocina i Młosina są znanymi i lubianymi szlakami kajakowymi. Uznawane są za szlaki łatwe, niemal pozbawione przeszkód w nurcie i uciążliwych przenoszek. Posiadają też rozbudowaną infrastrukturę turystyczną. Pozostałe rzeki parku, ze względu na ich wielkość, trudność i wybitne walory przyrodnicze, nie są polecane do spływów.

Ujście Czerwonej Strugi do Jeziora Charzykowskiego fot. P-KP

JEZIORA

Duża Wyspa na J. Charzykowskim fot. S-BCh

Jeziro Charzykowskie to od międzywojnia znany i ceniony żeglarski akwen regatowy i szkoleniowy, w tym w ostatnich latach szczególnie dla klasy Optimist. Wybudowany w 2013 r. w Małych Swornegaciach most zwodzony na Brdzie daje możliwość większym jednostkom sprawnego przepływania między jeziorami Charzykowskim, a Długim i Karsińskim. Most zwodzony podnoszony jest od 1 maja do 30 września w godzinach: 9.00, 12.00, 15.30 i 19.00.

Most zwodzony fot. MG

Jeziora są charakterystycznym, a jednocześnie bardzo istotnym komponentem środowiska przyrodniczego Zaborskiego Parku Krajobrazowego. Ich geneza związana jest z działalnością lądolodu skandynawskiego, który podczas ostatniego zlodowacenia bałtyckiego przez dłuższy czas zatrzymał się na Pomorzu. Na obszarze parku znajduje się 47 jezior o łącznej powierzchni 4 269,96 ha, co w zestawieniu z powierzchnią ZPK określa jego jeziorność na 12,54%. Wartość ta jest jedną z najwyższych w skali kraju (średni wskaźnik jeziorności dla Polski wynosi 0,9%).

Jeziora Zaborskiego Parku Krajobrazowego zróżnicowane są pod względem wielkości – od małych, śródlęśnych i bezimiennych zbiorników do Jeziora Charzykowskiego (powierzchnia 1 363,8 ha, głębokość maksymalna 30,5 m).

Pod względem zajmowanej powierzchni Jezioro Charzykowskie znajduje się na 21. miejscu wśród jezior Polski. Akwen znany jest również pod nazwą Łukomie. Nad jego brzegiem położonych jest kilka niewielkich miejscowości, tj.: Charzykowy, Stary Młyn, Funka, Bachorze, Małe Swornegacie, Kopernica oraz Wolność. Największą miejscowością turystyczną położoną nad jeziorem są Charzykowy, posiadające liczne ośrodki wypoczynkowe, hotele, pensjonaty oraz wypożyczalnie sprzętu wodnego. Akwen oraz otaczająca go przyroda stwarzają idealne warunki do rekreacji oraz aktywnego spędzania czasu. Miejscowość stanowi bardzo dobrą bazę wypadową na szlaki piesze, rowerowe oraz wodne. Okolica przypadnie do gustu zarówno miłośnikom kajaków jak i żeglarstwa. W 1922 roku w Charzykowach z inicjatywy Ottona Weilandta powstał pierwszy w Polsce klub żeglarski. Do dzisiaj działają tutaj dwa ośrodki szkolące młodych żeglarzy: Chojnicki Klub Żeglarski (CHKŻ) oraz Ludowy Klub Sportowy (LKS).

Na terenie Zaborskiego Parku Krajobrazowego występują prawie wszystkie genetyczne i limnologiczne typy jezior. Najczęstsze są jeziora rynnowe oraz wytopiskowe. Jednak najbardziej charakterystyczną cechą równin sandrowych są rynny polodowcowe, które po ustąpieniu lądolodu, wypełniły się wodami. Są zazwyczaj

Południowa część J. Charzykowskiego z widokiem na Charzykowy fot. S-BCh

formami o wydłużonym kształcie, ciągnącymi się nieraz przez kilkanaście kilometrów terenu parku. Rynny subglacjalne mają zwykle przebieg południkowy, prostopadły do czoła lądolodu. Do tej grupy zaliczamy rynny jezior: Charzykowskiego, Karsińskiego (668 ha, 27,1 m) i Witoczna (101,2 ha, 6,8 m), Kosobudna (58,5 ha, 7,1 m), Dybrzka (224,9 ha, 19 m), Łąckiego (115 ha, 19 m), Płęsna (94,6 ha, 37 m), Dużego Gardliczna (32 ha, 26,5 m), Małego Gardliczna (12,5 ha, 10,5 m), Nawionka (10 ha, 10 m) i Zmarłego (29,6 ha, 19,4 m), Dużego Głuchego (45 ha, 17,2 m) i Małego Głuchego (12,5 ha, 12,9 m) w Dolinie Kulawy oraz Leśna Dolnego (39,5 ha, 8,3 m) i Leśna Górnego (45 ha, 7,7 m). Niemniej jednak w ZPK występują również rynny o przebiegu równoleżnikowym. Przykład stanowią jeziora Laska (70,4 ha, 3,6 m) i Milachowo (64,7 ha, 3,9 m) w północnej części parku, natomiast w południowej – jezioro Duże Głuche (41,5 ha, 29,8 m) i Małe Głuche (10 ha, 5,1 m) koło Chocińskiego Młyna. Jeziora rynnowe w parku na ogół charakteryzują się znaczną głębokością maksymalną, wydłużonym kształtem oraz stromymi skarpami brzegowymi, które są dogodnym miejscem do gniazdowania zimorodka. Na powierzchniach sandrowych, w zagłębieniach po wytopionym martwym lodzie, powstały jeziora wytopiskowe, które zwykle są stosunkowo płytkie, rozległe oraz posiadają linię brzegową o nieregularnym kształcie. Tego typu akweny na terenie parku są reprezentowane między innymi przez jezioro: Somińskie (433,1 ha, 14 m), Kruszyńskie (461,3 ha, 7 m) oraz Parzyn (52,9 ha, 2 m).

W systemie hydrologicznym ZPK występują zarówno zbiorniki bezodpływowe jak i przepływowe. Jeziora bezodpływowe są stosunkowo niewielkie, a ich zlewnia całkowita nie przekracza 4 km². Z tego powodu o zasilaniu ich w wodę decydują głównie lokalne warunki zlewniowe oraz wielkość opadów atmosferycznych. Jeziora przepływowe reprezentowane są przez największe akweny i stanowią 97% ogólnej powierzchni wód stojących parku. Odwadniane są przez Brdę, Zbrzycę, Młosinę i Kulawę. Pierwsze trzy rzeki udostępnione są dla turystyki wodnej. Przez teren parku prze-

Jezioro Laska fot. S-BCh

Jezioro Witoczno fot. S-BCh

Jeziora Głuche w dolinie Kulawy fot. S-BCh

Rynna jezior Leśno Dolne i Leśno Górne fot. S-BCh

Jezioro Piecki fot. S-BCh

Wypa na Jeziorze Somińskim fot. JRL

Świt nad Jezioro Czarnym fot. GJ

biega szlak kajakowy Brdy i Zbrzycy. Podczas spływów kajakowych tymi rzekami możemy podziwiać urokliwe krajobrazy oraz delektować się harmonią otaczającej przyrody.

Pod względem zasobności w związki pokarmowe można wyróżnić jeziora dystroficzne, eutroficzne, mezotroficzne i oligotroficzne. Prawdziwą perłą wśród naturalnych zbiorników wodnych parku są jeziora lobeliowe. W Polsce jest ich około 180. Występują głównie na Pojezierzu Pomorskim, od Nowogardu (jezioro Orzechowo) po Gdańsk (Jezioro Osowskie) i stanowią około 1,7% jezior w Polsce. Jeziora lobeliowe trafiają się również poza Pomorzem: jedno w Karkonoszach i trzy na wschód od Wisły – jedno w Olsztynie i dwa w pobliżu Ostródy. Jednak największe skupiska tych jezior znajdują się w rejonie Wejherowa i Kartuz, Bytowa i Kościerzyny, Chojnic i Brus, Miastka i Bobolic oraz Czaplinka i Złocieńca. Leżą wśród moren czołowych, dennych i na sandrach, często w depresjach końcowych na zapleczu moren czołowych, na wysokości od 150 do 200 m n.p.m. Jeziora lobeliowe wyróżnia się na podstawie kryterium florystycznego i fitocenotycznego, tzn. poprzez potwierdzenie w zbiorniku obecności takich gatunków wskaźnikowych jak: lobelia jeziorna, poryblin jeziorny i brzeżyca jednokwiatowa. Według niektórych botaników wystarczającym kryterium zaliczenia jeziora do tej grupy jest obecność w nim przynajmniej jednego z wymienionych gatunków roślin. W tego typu jeziorach często, obok gatunków wskaźnikowych, występują takie rośliny wodne, jak: wywłócznik skrętoległy, elisma wodna i jeżogłówka pokrewna. W jeziorach lobeliowych woda jest uboga w substancje odżywcze (oligotroficzna) oraz związki wapnia, przez co jest kwaśna. Dobrze zachowane jeziora oligotroficzne charakteryzuje bardzo wysoka przezroczystość wody.

Jeziora lobeliowe znajdujące się na terenie Zaborskiego Parku Krajobrazowego odznaczają się niską wartością pH, są ubogie w wapń, magnez i fosfor, co jest ściśle

związane z obecnością borów sosnowych, torfowisk mszarnych oraz torfowisk wysokich i przejściowych wokół nich. Ze względu na wysoką wartość przyrodniczą oraz krajobrazową wiele z nich zostało na terenie parku objętych ochroną rezerwatową, np. jeziora: Nawionek, Piecki oraz Moczadło. Rośliny wskaźnikowe tych zbiorników są bardzo wrażliwe na zmianę parametrów wody, między innymi odczynu oraz stężenia jonów magnezu, wapnia i fosforu. Najwrażliwsza na zmianę trofii jest lobelia. Podczas starzenia się jezior lobeliowych zbiorniki zmieniają swoją żyzność, a lobelia jeziorna ginie. Na zmiany te w warunkach naturalnych wpływają głównie fizyczne i chemiczne cechy siedlisk otaczających dany zbiornik wodny. Nabrzeża jezior lobeliowych występujących w parku porastają lasy. Ich wycinka mogłaby spowodować bezpośrednie zagrożenie dla lobelii, ponieważ próchnica z wyrębu leśnego spływałaby wraz z deszczem do jeziora. Zjawisko to jest tym bardziej niebezpieczne, gdy zbiornik znajduje się w obniżeniu, a brzegi są nachylone. Wówczas jezioro zostaje zaopatrzone w składniki odżywcze, zmienia się kwasowość wody, a gatunki wskaźnikowe wycofują się.

Na szczególną uwagę wśród jezior ZPK zasługują jeziora ramienicowe. Swoją nazwę zawdzięczają rosnącym na ich dnie ramienicom, które stanowią prawdziwą szlachetę wśród glonów. Ta niewielka grupa organizmów, wyglądem przypominająca skrzypy, rośnie przede wszystkim w wodach słodkich, stojących lub wolno płynących. Ramienice zwykle tworzą gęste podwodne łąki stanowiące świetne schronienie dla ryb i innych zwierząt wodnych.

Teren ZPK okraszony licznymi, urokliwymi jeziorami stanowi idealne miejsce na wypoczynek. Odwiedzając okolicę, znajdziemy zarówno jeziora zatopione w śródleśnej gęstzynie oraz te, które umożliwią nam aktywne spędzenie czasu.

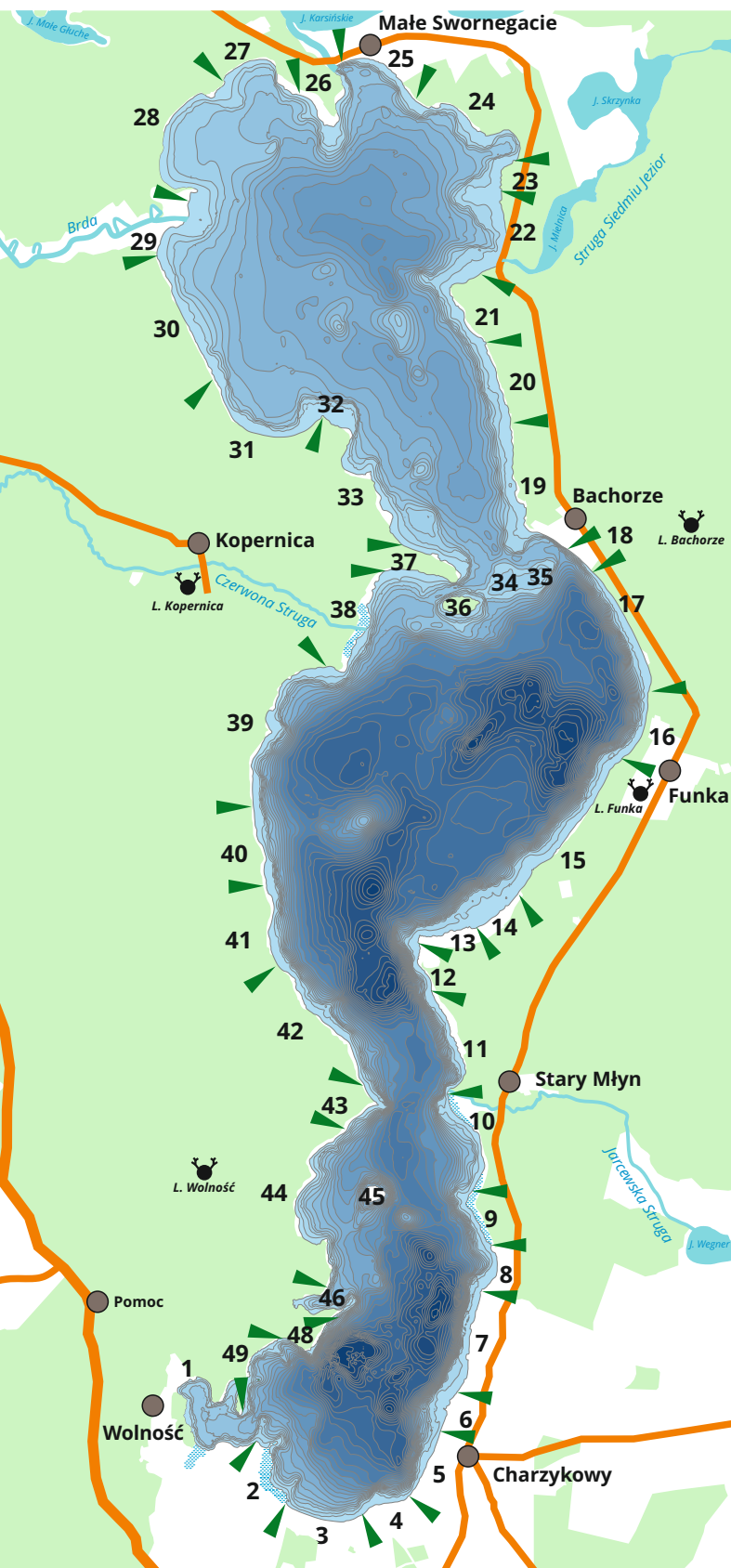
Ramienice fot. KB

Szmaragdowe wody jeziora Nawionek fot. GJ

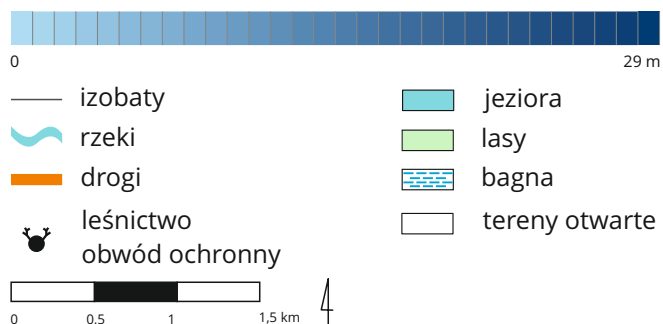
Nieliczni mieszkańcy lobeliowego jeziora Moczadło fot. RCh

Jezioro Charzykowskie to ważny akwen rybacki i żeglarski. Po drugiej wojnie światowej w Charzykowach rozpoczęła działalność badawcza stacja jeziorowa, będąca rybacką placówką Instytutu Badawczego Leśnictwa. Po wyłączeniu gospodarki rybackiej z Lasów Państwowych Doświadczalna Stacja Jeziorowa w Charzykowach funkcjonowała w ramach struktur Akademii Rolniczej we Wrocławiu. Badania limnologiczne i ichtologiczne prowadzili tutaj m.in. prof. Marian Stangenberg, prof. Kazimierz Patalas, prof. Stanisław Tołpa i prof. Elżbieta Szulkowska-Wojaczek. Od lat różne części jeziora posiadają swoje nazwy, nadawane przez rybaków lub żeglarzy:

1. Wolność	18. Motor	35. Rochal Dolny
2. Czarna Rura	19. Bachorze	36. Duża Wyspa
3. Zacisze	20. Raszka	37. Graben
4. LOK	21. Na dziki	38. Czerwona
5. Plaża	22. Stróżka	39. Weselna
6. As	23. Łysa Pała	40. Blaszak (Baraki)
7. Żagle	24. Studenci (Kuksa)	41. Krzywa Brzózka (Trzy brzozy)
8. Energetyk	25. Szkoła	42. Tratwy
9. Bocian	26. Gospodarek (Rojberbuda)	43. Strzelnica (Waldszpic)
10. Szkutnik	27. Kultura	44. Szulc
11. Śmierdziel	28. Łacha	45. Mała Wyspa
12. Cipon	29. Brda	46. Koza Winkel Wyspa Miłości
13. Tele-mele	30. Chadzaj	47. Korea
14. Pompy	31. Harcerze (Pole)	48. Góra Zamkowa
15. Funka	32. Kępy	49. Ferdewald
16. PeBeRol	33. Topole	
17. Warszawa	34. Rochal Górny	

Plan batymetryczny Jeziora Charzykowskiego

SZATA ROŚLINNA

Zimoziół północny fot. JRL

Bór to zbiorowisko leśne, którego drzewostan budują drzewa iglaste. Na terenie Borów Tucholskich gatunkiem dominującym jest sosna pospolita, która, dzięki szerokiej skali ekologicznej, kształtuje zbiorowiska na glebach o różnym stopniu uwilgotnienia i żyzności. W Zaborskim Parku Krajobrazowym występują więc skrajnie suche bory chrobotkowe, najbardziej powszechne bory świeże, bory wilgotne oraz podmokłe bory bagienne.

Tajeża jednostronna fot. JRL

Bogata mozaika siedlisk parku wpływa na spore zróżnicowanie szaty roślinnej, jednak o jej fizjonomii decydują przede wszystkim siedliska leśne, a w szczególności bory sosnowe. Sosna – o czym świadczą badania palinologiczne – zawsze była gatunkiem dominującym w krajobrazie Borów Tucholskich. Jako gatunek mało wymagający, zasiedla różnorodne siedliska, od suchych i ubogich piasków sandrowych po gleby torfowo-bagienne. Najbardziej rozpowszechnionym na omawianym terenie typem boru jest bór sosnowy świeży, którego drzewostan buduje sosna pospolita z niewielką domieszką brzozy brodawkowatej. Wśród krzewów przeważa tutaj jałowiec pospolity, zaś mszyste runo porastają borówki: brusznica i czernica. Do rzadkości borów świeżych należą relikty glacialne: niewielki, płożący zimoziół północny o bladioróżowych dzwonkowatych kwiatach oraz bażyna czarna – krzewinka o wiotkich łodygach porośniętych drobnymi, igielkowatymi liśćmi, wytwarzająca czarne, lśniące owoce. Wśród mchów runa borów świeżych spotkać też można rzadkiego, biało kwitnącego storczyka o zimozielonych, marmurkowanych liściach – tajeżę pospolitą. Z borami świeżymi związane są także widłaki. Najczęstszy z nich – widłak jałowcowaty, posiada siedzący na igielkowato ulistnionej łodyżce kłos zarodnikowy. Roślina ta, zwłaszcza w miejscach wilgotnych, występuje łanowo. Dość częstym jest także widłak goździsty, którego kłosa zarodnikowe osadzone są na długich rozwidlonych szypułkach.

Na skrajnie ubogich i suchych, luźnych piaskach sandrowych wykształciły się bory chrobotkowe. Ich drzewostan zbudowany jest niemal wyłącznie z rachitycznych sosen. Słabo jest tu rozwinięta warstwa podszytu, zbudowanego przez podrost sosny i pojedyncze jałowce. W runie dominują porosty – chrobotki, których szarozielone i srebrzyste, krzaczkowate plechy płatami porastają dno lasu.

W otoczeniu oligo- i dystroficznych jezior oraz torfowisk rosną bory bagienne. W luźnym, mało zwartym drzewostanie, obok sosny pospolitej występuje brzoza omszona. Warstwa krzewów jest słabo rozwinięta, natomiast runo bujne i bogate

Bór chrobotkowy fot. JRL

gatunkowo. Budują je głównie krzewinki będące relikdami glacialnymi – intensywnie pachnące bagno zwyczajne, o kwiatach białych, zebranych w główkowate baldachy i liściach skórzastych o ciemnozielonym zabarwieniu oraz największa z naszych borówek – borówka bagienna. W warstwie zielonej rośnie też wełnianka pochwowata, której puchate, białe owocostany wyniesione są do góry na cienkich łodyżkach. Wśród budujących warstwę mszystą torfowców gęsto płożą się łodyżki żurawiny błotnej.

Lasy liściaste stanowią niewielki element szaty roślinnej parku. Na obszarze pagórków morenowych położonych przy południowym krańcu Jeziora Charzykowskiego, na zboczu jeziora Milachowo oraz w dolinie Zbrzycy, między Widnem a Laską, wykształciła się kwaśna buczyna, w której drzewostanie dominuje buk pospolity. Runo leśne ze względu na mało żyzne gleby i duże zakwaszenie podłoża, jest tu stosunkowo ubogie. Występują w nim głównie mszaki, a z roślin naczyniowych kosmatka owłosiona, konwalijka dwulistna, borówka czernica i trawa – śmiałek pogięty.

Na bogatszych siedliskowo terenach – u podnóży wyniesień morenowych opadających w kierunku południowej części Jeziora Charzykowskiego i niektórych innych jezior – Karsińskiego, Kruszyńskiego i Milachowa oraz na nadzalewowych terasach rzecznych Brdy, Kulawy i Zbrzycy – zachowały się niewielkie fragmenty grądu, czyli lasu dębowo-grabowego. W lasach takich występuje typowy dla żyznych lasów liściastych aspekt wiosenny. Wówczas, zanim na drzewach pojawią się liście ocieniające dno lasu, zakwitają rośliny runa – zawilec gajowy, zawilec żółty, gajowiec żółty, przylaszcza pospolita, miódunka ćma i gwiazdnica wielkokwiatowa, które zachwycają feerią barw. Gdziekolwiek spotkać też można wawrzynka pospolitego, który jest krzewem objętym ochroną gatunkową. Kwitnie on wczesną wiosną, rozwijając intensywnie pachnące, różowe, bogate w nektar kwiaty, które dostarczają pokarmu wybudzonym z zimowego snu trzmielom, pszczołom i motyloom. Jego czerwone owoce zdobią las jesienią i są pokarmem dla wielu gatunków ptaków, dla człowieka jednak cała roślina jest trująca.

Wawrzynek wilczełyko fot. JRL

Bagno zwyczajne fot. JRL

Bór bagienny fot. JRL

Relikty glacialne (polodowcowe) to gatunki, które w okresie zlodowacenia dokonały ekspansji na tereny położone na południe od ich naturalnego miejsca występowania. Po ociepleniu klimatu nie wyginęły i przetrwały na stanowiskach o sprzyjających warunkach klimatycznych, oddzielone barierą środowiskową od pierwotnego obszaru występowania. Ich obecność świadczy o wysokim stopniu naturalności szaty roślinnej i podnosi przyrodniczą rangę terenu.

Nasieźrzyła pospolity fot. JRL

Siedliska półnaturalne – to zbiorowiska roślinne, których trwanie możliwe jest dzięki stałej i regularnej działalności człowieka. Do takich należą np. ekstensywnie użytkowane łąki kośne i pastwiska oraz wrzosowiska, które występują na terenach przekształconych przez człowieka. Zarzucenie ich użytkowania skutkowałoby zanikiem tych formacji roślinnych i zmniejszeniem różnorodności gatunkowej zarówno roślin, jak i zwierząt, głównie ptaków i bezkręgowców.

Kukułka krwista fot. JRL

Miejscami wzdłuż brzegów rzek występują podmokłe lasy łąkowe, zbudowane głównie z olszy, której towarzyszą jesion, czeremcha zwyczajna i kalina koralowa. W runie łągów występują rośliny z różnych siedlisk – bagiennych, łąkowych i leśnych. Na uwagę zasługuje tutaj m.in. skrzyp olbrzymi, osiągający nawet 50 cm wysokości, którego duże stanowisko znajduje się w rezerwacie „Dolina Kulawy”.

W bezodpływowych zagłębieniach terenu rosną natomiast olsy – bagienne lasy liściaste, o charakterystycznej strukturze przestrzennej. Budujące drzewostan olsze czarne są u nasady pnia porośnięte przez wysokie kępy roślinności, pomiędzy którymi przez znaczną część roku utrzymuje się woda. Na kępkach rosną krzewy, m.in. porzeczka czarna i kruszyna pospolita, mchy oraz paprocie, głównie zachylnik błotny. W zalewanych wodą dolinkach występują różne gatunki turzyc, kosaciec żółty, gorysz błotny psianka słodkogórz czy karbieniec pospolity. Znajdują się tu także rośliny wodne – rzęsa drobna, żabiściek pływający oraz rzadziej okrzęznica bagienna i pływacz zwyczajny, który jest gatunkiem mięsożernym.

Pierwotnie łągi i olsy porastały większość terenów bagiennych, jednak na skutek działalności człowieka, w miejscach tych powstały półnaturalne zbiorowiska łąkowe, które do czasu sianokosów pokryte są kobiercem wielobarwnych roślin kwiatowych. Spotkać tu można purpurowo kwitnącego storczyka – kukułkę krwistą, firletkę poszarpaną o delikatnych, różowych płatkach, kłosowate kwiatostany rdestu węzownika, białoróżową rzeżuchę łąkową i żółte kwiaty jaskrów. Na nielicznych stanowiskach, np. w dolinie Kulawy spotkać można niewielkiego paprotnika nasieźrzyła pospolitego, który w tradycji ludowej utożsamiany był z legendarnym kwiatem paproci.

Roślinnością związaną z działalnością człowieka są też zbiorowiska chwastów segetalnych, czyli roślin towarzyszących uprawom rolnym. W miejscach, gdzie działalność rolnicza prowadzona jest w sposób ekstensywny, łąny zbóż są barwnie ukwiecone przez maki i chabry oraz coraz rzadziej spotykane ostróżeczkę polną, kąkol polny, rumianek pospolity czy złocięń polny.

Ekstensywnie użytkowana łąka kośna fot. JRL

Niewielkie fragmenty parku zajmują półnaturalne siedliska nieleśne, jakimi są wrzosowiska i ciepłolubne murawy napiaskowe. Mimo nieznacznego udziału powierzchniowego, mają one istotne znaczenie kształtujące krajobraz terenów otwartych. Są też miejscem występowania wielu gatunków zwierząt, głównie cennych bezkręgowców. Wrzosowiska znajdziemy na obrzeżach borów sosnowych, na poboczach dróg i torów kolejowych oraz na odlesionych powierzchniach pasów przeciwpożarowych i pod liniami energetycznymi. O wyglądzie tej formacji roślinnej decyduje przede wszystkim wrzos zwyczajny, który w drugiej połowie lata zakwita jasnofioletowymi, drobnymi kwiatami, dodając uroku krajobrazowi borów. Między wrzosami występują liczne mchy i porosty.

Murawy napiaskowe wykształcają się najczęściej na słonecznych poboczach dróg, ciepłych skarpach i ekstensywnie użytkowanych, suchych pastwiskach. Mają one postać niskich i bogatych florystycznie muraw o wyraźnie kępiastej strukturze. Występują tu gatunki, które bardzo dobrze znoszą skrajne warunki siedliskowe – niewielką dostępność wody w podłożu i wysoką temperaturę. Rośnie tu m.in. szczytliha siwa – trawa tworząca zwarte kępki o szarych, iglastych liściach odpornych na wysychanie. Spotkać tu można także rozchodnika pospolitego, który jest sukulentem i zapasy wody gromadzi w mięsistych liściach oraz kocanki piaskowe, roślinę całą pokrytą srebrzystym kutnerem, chroniącym ją przed utratą wody. Murawy napiaskowe zachwycają bogactwem barw. Obok licznych traw, których liście pokryte woskiem lub kutnerem, przybierają barwy srebrzyste, błękitne i sinozielone, rosną tu rośliny o kolorowych kwiatkach, m.in. niebieski jasioniec piaskowy, ciemnoróżowy goździk kartuzek, żółty starzec wiosenny, liliowy chaber nadreński i fioletowa macierzanka piaskowa. Rzadkim gatunkiem murawowym, który występuje w dolinie Kulawy jest paprotnik - podejrzon księżycowy. Różnorodność kwitnących roślin, a także spore powierzchnie gleby niepokrytej roślinnością, sprzyjają występowaniu tu pszczoł samotnic zakładających gniazda w ziemi, np. obrostki pospolitej.

Wrzosowisko fot. JRL

Podejrzon księżycowy fot. JRL

Chwasty segetalne na ekstensywnie użytkowanym polu uprawnym fot. JRL

Obrostka pospolita fot. JRL

Rosiczka pośrednia fot. JRL

Liście rosiczek pokryte są czerwonymi włoskami gruczołowymi, na szczycie których gromadzi się przejrzysta, słodka wydzielina, wabiąca drobne bezkręgowce. Pod wpływem ruchów ofiary uwięzionej w lepkiej substancji, włoski gruczołowe zaginają się, przyciskając owada do powierzchni liścia, a wydzielane przez roślinę enzymy rozkładają jego białka. Łacińska nazwa rodzajowa *Drosera* wywodzi się z języka greckiego, od słowa „droserós” – „zwilżony rosą”.

Podwodna łąka ramienicowa fot. MM

Niebagatelne znaczenie dla różnorodności parku mają torfowiska wysokie i przejściowe. Są to siedliska bardzo silnie uwodnione, zdominowane przez roślinność higrofilną. Spowolnione tempo rozkładu materii organicznej, spowodowane przez niewielką ilość tlenu w osadach, powoduje, że obumarłe szczątki roślinne są akumulowane w postaci torfu. Czynnikiem wpływającym na zmienność torfowisk są warunki hydrologiczne. Torfowiska wysokie występują w ubogich w związki troficzne, kwaśnych, bezodpływowych zagłębieniach terenu i zasilane są wyłącznie wodami opadowymi. Torfowiska przejściowe zasilają zarówno wody opadowe jak i wody powierzchniowe, a czasami podziemne, dlatego są bardziej zasobne w substancje pokarmowe i nieco mniej kwaśne niż torfowiska wysokie. Roślinność torfowiska tworzy kożuch obumierających od spodu, a odrastających ku górze torfowców, poprzeplatanych skupieniami innych mchów, m.in. płonnikiem cienkim. Na mszystym dywanie zakotwiczą się rośliny przystosowane do skrajnie niekorzystnych warunków siedliskowych. Mimo obfitych zasobów wodnych rośliny torfowisk narażone są na suszę fizjologiczną. Sprzyja to wykształceniu morfologicznych adaptacji ograniczających utratę wody, na przykład przez obecność kutneru, czyli gęstych włosków okrywających liście i łodygi bagna zwyczajnego czy grubej warstwy wosku na liściach modrzewnicy pospolitej. Rośliny radzą sobie również z nadmierną transpiracją, redukując powierzchnię liści, tak, jak ma to miejsce u wrzосу pospolitego, żurawiny błotnej czy bażyny czarnej. Niedobory azotu uzupełniane są przez rośliny w drodze endomikoryzy, czyli symbiozy z grzybami. Inną strategię pozyskiwania związków azotu wykształciły owadożerne rosiczki, które chwytają drobne bezkręgowce. Na torfowiskach parku rosną wszystkie trzy gatunki rosiczek występujące w Polsce – najpospolitsza rosiczka okrągolistna i znacznie rzadsze: długolistna i pośrednia. Torfowiska wysokie i przejściowe występują w wielu miejscach na terenie parku. Dobrze zachowana struktura tych zbiorowisk występuje w rezerwach przyrody – „Małe Łowne”, „Piecki” i „Bagno Stawek”.

Ważnym elementem kształtującym szatę roślinną parku są jeziora. Występują tu wszystkie typy troficzne jezior: oligotroficzne, mezotroficzne i dystroficzne, a wraz z nimi charakterystyczna dla nich roślinność. Najliczniejsze to jeziora eutroficzne (gr. *eu-* dobrze, *trophos* pożywienie) obfitujące w substancje biogenne i osadzającą się na dnie grubą warstwę osadów dennych. Ze względu na dużą zasobność wody w związki azotu i fosforu roślinność jest tu bujna i wielopiętrowa. Na brzegu występuje zazwyczaj szeroki pas szuwarów zbudowany głównie z trzciny, pałek – szerokolistej i wąskolistnej oraz oczeretu jeziernego. Głębiej występują rośliny o liściach pływających – grzybień białe i grązel żółty. Rośliny całkowicie zanurzone występują tylko do granicy docierania światła. Są to przede wszystkim rogatki sztywny, wywłócznik kłosowy, obca w naszej florze moczarka kanadyjska i rdestnice – m.in. kędzierzawa, przeszyta i połyskująca. Ze względu na dużą dostępność pożywienia, w jeziorach eutroficznych bardzo obficie występują glony mikroskopowe, które powodują silne zmętnienie wody i nadają jej charakterystyczny zielonkawy kolor. Typowymi jeziorami eutroficznymi na terenie parku są jeziora przepływowe Brdy

i Zbrzycy, m.in.: Jezioro Charzykowskie, Karsińskie, Somińskie, Kruszyńskie, Milachowo, Laska i Śluza.

Na terenie parku występują także mezotroficzne jeziora ramieniowe. Są one typem przejściowym między jeziorem oligotroficznym a eutroficznym (gr. *mezo*-pośredni). Charakteryzują się umiarkowaną zasobnością w biogeny i dobrym natlenieniem wody. Fitoplankton w takich zbiornikach nie występuje masowo, dzięki czemu woda jest przejrzysta i roślinność zanurzona może występować tu na znacznych głębokościach. W jeziorach mezotroficznych często występują podwodne łąki ramienic – od nazwy tych makroskopowych glonów, jeziora te nazywane są jeziorami ramienicowymi. Ramienice osiągają różne rozmiary. Są gatunki, których wielkość nie przekracza kilku centymetrów, są i takie, których wysokość sięga nawet jednego metra. Głony te, należące do grupy zielenic, swoim pokrojem przypominają skrzypy – na nibyłodydze, która jest odpowiednikiem pędu u roślin nasiennych, w okółkach ułożone są nibyliście. Obecność ramienic jest uzależniona od wysokiego stężenia wapnia i od zasadowego lub zbliżonego do obojętnego odczynu wody. Całe rośliny są silnie inkrustowane węglanem wapnia, a ich często czerwonawe zabarwienie sprawia wrażenie podwodnych raf. Ramienice przyczyniają się również do powstawania gytii wapiennej – osadu dennego o jasnym zabarwieniu. To między innymi dzięki niej jeziora ramienicowe w słoneczny dzień przybierają szmaragdową barwę. Jeziorami ramienicowymi na terenie ZPK są np. jezioro Zmarłe i jeziora Małe i Duże Głuche koło Chocińskiego Młyna.

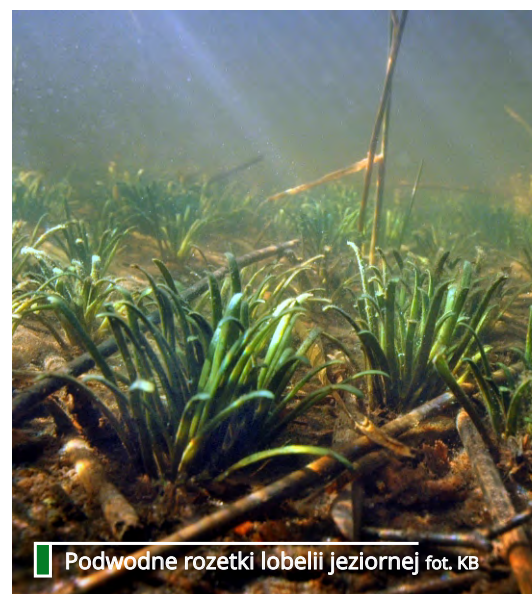
Niewątpliwie najcenniejszym typem zbiorników wodnych na terenie parku są jeziora lobeliowe. Te oligotroficzne (gr. *oligos*- mały) zbiorniki wodne są bardzo mało zasobne w substancje biogenne, mają krystalicznie czystą wodę i jasne zabarwienie dna. Kryterium zaliczenia zbiornika do jezior lobeliowych jest obecność przynajmniej jednego z trzech gatunków wskaźnikowych: lobelii jeziornej, poryblina jeziornego lub brzeżycy jednokwiatowej. Lobelia jeziorna, od której zbiorniki wzięły swoją

Lobelia jeziorna fot. JRL

Jezioro Charzykowskie jest jeziorem eutroficznym fot. MG

Podwodne rozetki lobelii jeziornej fot. KB

Łan poryblina jeziernego fot. MM

Elisma pływająca fot. JRL

Pło torfowcowe fot. JRL

nazwę, to roślina o równowąskich, ciemnozielonych liściach ułożonych w podwodną rozetkę. Lobelia występuje w przybrzeżnej części jezior i na przełomie czerwca i lipca wypuszcza nad powierzchnię wody pęd kwiatostanowy, na którym ułożonych jest kilka dzwonekowiastych, białych kwiatów. Obfite występowanie lobelii sprawia, że jej unoszące się nad lustrem wody białe kwiaty są jednym z najbardziej urokliwych zjawisk przyrodniczych w parku. Drugim gatunkiem wskaźnikowym występującym w zaborskich jeziorach lobeliowych jest poryblin jeziorny. Jest to gatunek podwodnego paprotnika o sztywnych, zaokrąglonych liściach tworzących charakterystyczne kępki. Poryblin rośnie w głębszych strefach jeziora i z brzegu jest niedostrzegalny. Wiosną i jesienią, kiedy silne wiatry mieszają wody jezior do samego dna, w strefie przybrzeżnej jezior lobeliowych można zaobserwować wyrwane z dna i wyrzucone przez falowanie okazy poryblina.

W niektórych jeziorach oligotroficznym ZPK występuje niezwykle rzadka elisma pływająca. Jest to roślina rosnąca w strefie przybrzeżnej lub, znacznie rzadziej, na podmokłej, piaszczystej plaży. Elisma wykształca liście podwodne, które są taśmowate i poddają się falowaniu oraz niewielkie, jajowate, pływające po powierzchni wody. Jej drobne, białe kwiaty są trójpłatkowe i, osadzone na długich szypułkach, unoszą się na powierzchni wody. Elisma wodna jest gatunkiem bardzo rzadkim, objętym w Polsce ochroną gatunkową i ochroną strefową, co oznacza, że ochronie podlega cały zbiornik, w którym występuje. Na terenie parku spotkać ją można w zaledwie dwóch jeziorach. Jeziora lobeliowe to ekosystemy niezwykle wrażliwe na wszelkie zmiany dokonywane w zlewni. Ich trwanie możliwe jest tylko dzięki zachowaniu strefy buforowej otaczających je lasów, które zatrzymują spływ biogenów i nie dopuszczają do użyźnienia jeziora. W Zaborskim Parku Krajobrazowym jeziorami lobeliowymi są: Nawionek, Piecki i Moczałło, które objęte są ochroną rezerwatową oraz Czarne, Żabionek, Sosnówek i Długie koło Męcikała.

Ostatnim typem troficznym jezior na terenie Zaborskiego Parku Krajobrazowego są jeziora dystroficzne. Ich nazwa pochodząca od greckiego przedrostka *dys-*, który oznacza „źle”, sugeruje niekorzystne warunki siedliskowe. I rzeczywiście tak jest. Jeziora dystroficzne są zasilane powierzchniowym spływem kwasów humusowych, które wyciekają z otaczających jezioro torfowisk mszarnych. Brunatne kwasy humusowe spływając do jeziora, powodują silne zakwaszenie wody i nadają jej barwę od żółtej do brązowej. Niskie pH i deficyty tlenowe powodują silną akumulację osadów na dnie zbiornika i ich grubość często sięga kilkunastu metrów. Życie w zbiornikach dystroficznych jest bardzo ograniczone. Brunatna woda i gruba warstwa osadów dennych sprawiają, że nie ma tu roślinności zanurzonej, niskie pH ogranicza również rozwój fito- i zooplanktonu oraz bezkręgowców wodnych i ryb. Charakterystyczną cechą jezior dystroficznych jest również narastający na tafli wody kożuch torfowców, poprzerastanych roślinami zielnymi i krzewinkami, nazywany płem. Na ple występują liczne chronione i zagrożone gatunki roślin, m.in. owadożerne rosiczki i turzyca bagienna, będąca reliktem glacialnym. Na terenie parku jeziorami dystroficznymi są jezioro Małe Łowne i Kaczewo, które objęte są ochroną rezerwatową oraz jezioro Mechówek.

FAUNA

Minog strumieniowy fot. RCh

Młody szczupak w łanie poryblinu fot. KB

Ropucha zielona fot. JRL

Traszka grzebieniasta fot. JRL

Rozmieszczenie fauny na terenie Zaborskiego Parku Krajobrazowego ma ścisły związek z rzeźbą terenu, przeszłością geologiczną oraz formacjami roślinnymi, które są zróżnicowane i mają wpływ na różnorodność gatunkową świata zwierząt.

Fauna bezkręgowców tego terenu nie została jeszcze kompleksowo zbadana. Istnieją tylko fragmentaryczne dane pochodzące z zaledwie kilku inwentaryzacji. Stosunkowo dobrze rozpoznane są owady zapylające i ważki, a w mniejszym stopniu – chrząszcze i motyle. Dobrze rozpoznane są owady, mające wpływ na stan sanitarny lasów gospodarczych.

Główne rzeki parku na wielu odcinkach charakteryzują się wartkim przepływem, żwirowym lub piaszczystym dnem oraz dobrymi warunkami tlenowymi. Stanowią doskonałe warunki dla rozwoju ryb reofilnych, czyli prądolubnych, tudzież litofilnych – wymagających do rozwoju ikry podłoża kamienistego lub żwirowego. Czyste rzeki zamieszkiwane są przez prymitywnego przedstawiciela kręgowców – minoga strumieniowego. Najbardziej charakterystycznym gatunkiem dla wód płynących jest pstrąg potokowy. Wśród ryb występujących w jeziorach na uwagę zasługują sieja i sielawa. Oba gatunki mają wysokie wymagania środowiskowe, dlatego naturalnym siedliskiem są dla nich zbiorniki czyste, głębokie, bardzo dobrze natlenione, z roślinnością ramienicową. Pozostałe gatunki ryb, jakie występują w jeziorach, należy zaliczyć do pospolicie spotykanych na niżu Polski. Jeziora duże i głębokie o średniej żyzności zasiedlają takie gatunki, jak: szczupak, węgorz, okoń, płoć, karp, karaś, leszcz, miętus i sandacz. Z gatunków bez gospodarczego znaczenia, ale ważnych dla powiązań troficznych w jeziorze, wymienić należy: słonecznicę, piskorza, jazgarza, śliza, kozę, ukleję i ciernika. Duża liczba śródleśnych i śródpolnych oczek wodnych oraz okresowych rozlewisk sprawia, że Zaborski Park Krajobrazowy jest miejscem występowania wszystkich trzynastu nizinnych gatunków płazów. Zasadniczo przypisane są środowiskom wodnym i podmokłym, ale niektóre z nich możemy spotkać na łąkach, śródleśnych polanach czy nawet w wiejskich ogrodach. Najliczniej reprezentowane są żaby zielone

(jeziorkowa, śmieszka i wodna) oraz brunatne (trawna i moczarowa). Na obszarze parku stwierdzono również występowanie trzech krajowych gatunków ropuch: szarej, zielonej i paskówki, a także rzekotki drzewnej, grzebiuszki ziemnej, kumaka nizinnego oraz dwóch przedstawicieli płazów ogoniastych: traszki zwyczajnej i traszki grzebieniastej. Traszka grzebieniasta i kumak nizinny są rzadko spotykane i znajdują się w II i IV Załączniku Dyrektywy Siedliskowej Natura 2000. O występowaniu płazów decydują miejsca dogodne do rozrodu, często są to śródpolne oczka wodne, większe rowy oraz torfowiska, które wskutek niewłaściwej działalności człowieka bywają osuszane. W rezultacie liczebność płazów ciągle maleje.

Spośród gadów – najmniej licznych kręgowców Polski – na terenie parku stwierdzono pięć z ośmiu krajowych gatunków. Najpospolitsza na tym terenie jest jaszczurka zwinka, która preferuje siedliska suche i dobrze nasłonecznione. Dlatego też nie trudno ją zaobserwować na obrzeżach lasów, pól, słonecznych skarpach czy w łąkach wrzosu. Biotopy bardziej wilgotne z niską roślinnością są miejscem bytowania jaszczurki żyworodnej. W lasach, śródpolnych zaroślach i na podmokłych łąkach pospolitym mieszkańcem jest padalec zwyczajny będący beznogą jaszczurką. W sąsiedztwie zbiorników wodnych i torfowisk możemy spotkać zaskrońca. Na obszarze Borów Tucholskich występuje również żmija zygzakowata, która jest jedynym jadowitym gadem w Polsce. Żmija nie ma szczególnie wygórowanych wymagań środowiskowych. Bytuje zarówno w lasach liściastych, iglastych, grądach, jak i na łąkach lub w bezpośredniej bliskości ludzkich gospodarstw.

Ornitofauna środowisk leśnych parku jest stosunkowo uboga. Bory świeże i suche reprezentowane są przez nieliczne gatunki, które stanowią dominantę tych siedlisk. Wśród nich należy wymienić ziębę, piecuszka, lerkę, świergotka drzewnego oraz sosnowkę. Na zrębach oraz w uprawach sosnowych dość licznie występuje lelek. Gatunek ten dni spędza w ukryciu na gałęziach drzew lub na ziemi. Dzięki swojemu maskującemu ubarwieniu często umyka naszej uwadze. Swoją aktywność oznajmia o zmierzchu i w nocy, wydając dźwięki przypominające warkot silnika. Podczas lotów godowych możemy usłyszeć również bardzo charakterystyczne klaśnięcia skrzydłami.

Stare drzewostany sąsiadujące z terenami otwartymi zamieszkuje puchacz – największa europejska sowa. Miejsca gniazdowania znajdują się zwykle w pobliżu dużych zbiorników wodnych, dolin rzecznych, torfowisk i łąk, które gwarantują obfitość pokarmu. Puchacz lęgi zakłada w gniazdach kruka, ptaków szponiastych lub na ziemi: przy pniu drzewa, pod wykrotem, pod osłoną jałowców lub świerków. Sowa ta jest monogamiczna i mocno związana ze swoim terytorium – okupuje je przez dziesięciolecia. W starych drzewostanach nierzadko można usłyszeć bębnienie dzięcioła czarnego, którego dziuple są potencjalnym miejscem do gniazdowania włośchatki i puszczyka. Sporo mniejsza sóweczka na lęgi wybiera dziuple wykute przez dzięcioła dużego. Ze starodrzewiem porastającym brzegi jezior związany jest bielik.

Większą obfitością składu gatunkowego ptaków cechują się jeziora oraz ich bliskie sąsiedztwo. O tym, czy dany akwen jest atrakcyjny dla awifauny, decyduje przede wszy-

Żmija zygzakowata fot. AP

Zięba fot. GJ

Sóweczka fot. GJ

Gągoł fot. GJ

W roku 2015 została przeprowadzona inwentaryzacja populacji lęgowej gągoła na obszarze Jeziora Charzykowskiego. Akwen ten charakteryzuje się 70% zalesieniem zlewni bezpośredniej, co korzystnie wpływa na dostępność miejsc lęgowych dla tego gatunku. Dogodne warunki do gniazdowania stwarzają stare lasy wodochronne z dużymi dziuplami wykutymi przez dzięcioła czarnego. Podczas inwentaryzacji oszacowano populację lęgową na 20-22 pary.

Nurogęś fot. GJ

stkim zasobność w pokarm oraz dostępność miejsc do gniazdowania. Zwykle ptaki wodno-błotne preferują zbiorniki z szeroko rozwiniętym pasem szuwarów o dużym zwarcu i różnorodnym składzie gatunkowym. Duże połacie trzcin i sitowia są miejscem gniazdowania wielu gatunków ptaków wróblowych. Tuż po przylocie z zimowisk samce zajmują rewiry lęgowe, a swoją obecność oznajmniają popisami wokalnymi. Głośne koncerty mają zwabić samice oraz obwieścić innym samcom tego samego gatunku, że areał został już zajęty.

Na przełomie kwietnia i maja w strefie przybrzeżnej jeziora możemy usłyszeć głośny śpiew trzciniaaka, który zwykle koncertuje z części szczytowej trzcinicy. Na gniazdowanie wybiera zwarte łąny trzcinowisk. Natomiast mniejszy od niego trzciniczek preferuje miejsca z rzadziej rosnącą pałąk wodną i tatarakiem, które występują w przybrzeżnej części szuwarów. W tym samym biotopie możemy spotkać brzęczkę, która jest ptakiem bardzo skrytym i rzadko pokazującym się w miejscach zupełnie odsłoniętych. Chociaż może nam się nie udać jej zobaczyć, to z pewnością usłyszymy jej intensywny śpiew, mylony czasami z głosem świerszczaka, który zamieszkuje trochę odmienne siedliska. Możemy go spotkać na podmokłych łąkach, porośniętych trawami, roślinami zielnymi oraz urozmaiconymi w pojedyncze krzewy. Kolejnymi gatunkami ptaków, które z pewnością zaobserwujemy w tym siedlisku, są potrzosy, potocznie zwane wróblami trzcinowymi oraz rokitniczki.

Na dużych jeziorach: Charzykowskim, Karsińskim, Somińskim i Kruszyńskim, dominującym gatunkiem jest perkoz dwuczuby. Najłatwiej zaobserwować te ptaki wczesną wiosną, gdy odbywają fascynujące rytuały godowe, złożone z kilku części. Najbardziej widowiskową fazą toków jest taniec z roślinami wodnymi utrzymanymi w dziobach. Para ptaków podpływa ku sobie z opuszczonymi głowami, po czym oba osobniki prostują swe ciała. Wówczas rozpoczyna się taniec. Oba ptaki, wciąż w wyprostowanej pozycji, z pęczkiem roślin wodnych zwisających z dziobów, płyną po wodzie jeden obok drugiego, żwawo przebierając nogami i kołysząc głowami to w pra-

Perkoz dwuczuby fot. GJ

wo, to w lewo. Cały ten spektakl ma charakter symboliczny i stanowi przedsmak budowy gniazda utkanego z roślinności wodnej.

Spędzając czas nad jeziorami parku, z łatwością zaobserwujemy łyskę, która często mylnie nazywana jest kaczką. W odróżnieniu od rodziny kaczkowatych, łyska nie ma spłaszczzonego dzioba z charakterystycznym „sitkiem” utworzonym z rogowych blaszek. Co ważniejsze, gatunek ten nie ma błon pławnych pomiędzy palcami, lecz jedynie płatki skórne ułatwiające pływanie. Ptak ten należy do rodziny chruścieli, która reprezentowana jest na naszych wodach przez kilka innych gatunków, jednak nie tak pospolitych, jak łyska. Latem, wypoczywając nad jeziorem czy też uczestnicząc w spływach kajakowych rzekami Zaborskiego Parku Krajobrazowego, możemy natknąć się na bliską krewniaczkę łyski – kokoszkę, zwaną również kurką wodną. Przypomina ona łyskę sylwetką, ale jest nieco mniejsza i plamę na czole ma nie białą, lecz czerwoną. Do tej samej rodziny należy wodnik, który prowadzi bardzo skryty tryb życia, ukrywając się pośród gęstych trzcin i szuwarów. Bardzo trudno jest go zaobserwować, ale o swojej obecności daje znać, wydając dźwięki przypominające „kwik” prosiąt.

Prawdziwą ozdobą wód stojących i wolno płynących jest łabędź niemy. Gniazduje na większości jezior z bogatą roślinnością podwodną oraz na Brdzie na odcinku od Ciecholew do Swornegaci. Podczas srogich zim w obrębie jezior przepływowych możemy spotkać łabędzie krzykliwe oraz nieco mniejsze łabędzie czarnodziobe.

Nad jeziorami i rzekami graniczącymi ze starym drzewostanem bez większego problemu możemy zaobserwować gatunki o szczególnych wymaganiach siedliskowych, takie jak gągoł i nurogęs. Ptaki te zwykle lęgną się w obszernych dziuplach wykutych przez dzięcioła czarnego. Gniazda wyściełają obfitą ilością puchu, na którym składają jaja. Po okresie wysiadywania, trwającym blisko miesiąc, odbywa się klucie, po czym młode opuszczają dziuple i są wodzone przez samice.

W okresie wakacji, płynąc kajakiem rzeką Brdą na odcinku od Kamionki do Płesna, z pewnością doświadczymy bliskiego spotkania z nurogęsiami, które w tym okresie

Łabędzie nieme fot. GJ

Łabędź krzykliwy jest prawie tej samej wielkości co niemy, ale nie ma tak okazałej sylwetki. Ptaki dorosłe mają dziób czarny z żółtą nasadą sięgającą klinem do połowy jego długości. Na wodzie można rozpoznać łabędzia krzykliwego po wyprostowanej szyi i skrzydłach złożonych na grzbiecie, podczas gdy łabędź niemy ma szyję wygiętą w „S”, a skrzydła wzniesione.

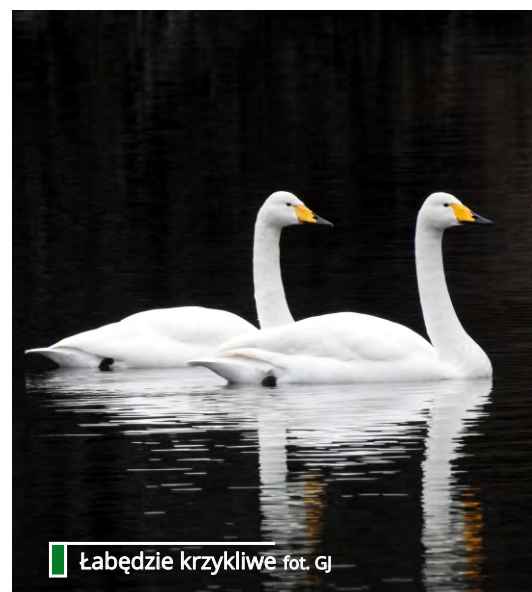
Na obszarze Natura 2000 „Wielki Sandr Brdy”, pokrywającego się w znacznym stopniu z ZPK co roku na zimowiskach stwierdzamy od 300 do 550 osobników łabędzi krzykliwych.

Gęgawy fot. GJ

Kokoszka fot. GJ

Łabędzie krzykliwe fot. GJ

Rybitwa czarna fot. GJ

Rybitwa rzeczna fot. GJ

Kormoran fot. GJ

z dużą dbałością sprawują opiekę nad potomstwem. Przy zachowaniu ciszy możemy obserwować samice płynące z piskletami na plecach. Takie zachowanie jest nie tylko wyrazem troski o bezpieczeństwo potomstwa, ale głównie ma na celu natłuszczenie piór piskląt – aby mogły pływać, w pierwszych dniach życia muszą mieć kontakt z wydzieliną gruczołów kuprowych samicy.

Interesującym obiektem pod względem ornitofauny parku jest Jezioro Somińskie. Na wyspach tego zbiornika od roku 1989 znajduje się kolonia lęgowa kormorana oraz czapli siwej. W towarzystwie tych dwóch gatunków gniazduje śmieszka, rybitwa rzeczna, a także zostały potwierdzone lęgi mewy srebrzystej. W miejscach z wynurzoną roślinnością wodną możemy spotkać gniazdujące rybitwy czarne. Trzcinowiska okalające jezioro upodobały sobie gęgawy, perkozy dwuczube, wodniki, bąki, błotniaki stawowe oraz cała gama trzcinowych wróblaków. Pod osłoną roślinności nadwodnej swoje gniazda zakładają głowienki, które na pozostałych jeziorach parku są rzadkością. Na przylegających do akwenu łąkach możemy usłyszeć derkacze, kszyki, czajki oraz zaobserwować żerujące żurawie.

Spotkania z tymi ostatnimi za każdym razem wywołują niezwykle wrażenia – począwszy od ciągnących się na błękitnym niebie kluczy żurawi zwiastujących nadejście wiosny, poprzez marcowe obserwacje par zajmujących swoje stanowiska lęgowe, po przyglądanie się ogromnym stadom zbierającym się do odlotu. Jednak nade wszystko najwięcej przyjemności sprawia podpatrywanie tańca godowego. Ptaki biegają wtedy wokół siebie, energicznie wymachując skrzydłami, wykonując ukłony, podskakując wysoko, podrzucając w powietrze źdźbła traw, po czym przystają na chwilę z szyją wyciągniętą ku górze i wydają donośny klangor. Widok tokujących żurawie jest niezapomnianym przeżyciem i na długo dostarcza nam pozytywnych emocji. Wszystkie te obserwacje spięte w całość ukazują rytmiczne funkcjonowanie tego gatunku, są niczym zegar biologiczny wyznaczający kolejne pory roku.

Żurawie fot. GJ

Głównym miejscem gniazdowania żurawie są śródlęśne torfowiska, podmokłe doliny rzek oraz brzegi zbiorników wodnych – jezior i stawów. Gniazdo zakłada w miejscach podmokłych o ograniczonej dostępności dla drapieżników.

Podczas monitoringu żurawie prowadzonego w latach 2018-2019 na terenie Zaborskiego Parku Krajobrazowego liczba par lęgowych wynosiła od 68 do 84.

Na mniejszych jeziorach dystroficznych zatopionych w śródleśnych otchłaniach nielicznie lęgną się krakwy i cyraneczki, a z gatunków pospolitszych – krzyżówka.

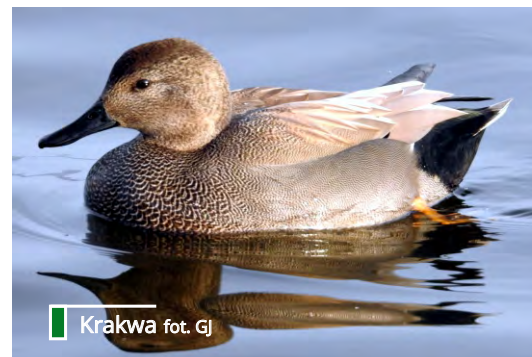
Korzystając z uroków spływu kajakowego Brdą, Zbrzycą lub Chociną, możemy stać się obserwatorami prawdziwego cudu natury. Przy odrobinie szczęścia i zachowaniu ciszy spotkamy zimorodka siedzącego na gałęzi lub lecącego niczym „turkusowa strzała” tuż nad powierzchnią wody. Zimorodek jest jednym z najbarwniejszych ptaków w Polsce. Jednak, mimo jego jaskrawego ubarwienia, niełatwo go zauważyć, gdy w bezruchu czatuje na zdobycz. Łowi drobne ryby, rzadziej wodne skorupiaki. Ze względu na pokarm występuje nad rzekami i potokami o wodach przejrzystych, rzadziej nad jeziorami i stawami. Do gniazdowania potrzebuje piaszczystych i urwistych brzegów, w których wygrzebuje norę. Podziemny korytarz kopie zarówno samiec, jak i samica, posługując się głównie dziobem. Wejście do gniazda ma średnicę około 6 cm, natomiast korytarz ma długość jednego metra i zakończony jest komorą lęgową. Z czasem w gnieździe gromadzą się ości i łuski ryb. Norka może być wykorystywana przez ptaki kilkakrotnie. Zimorodki wyprowadzają najczęściej jeden lub dwa lęgi w roku, a tylko nieznaczna część par przystępuje do trzeciego zniesienia. Samica składa od kwietnia do lipca 5–7 kulistych jaj, które wysiadywane są przez oboje rodziców. Pisklęta opuszczają gniazdo po niecałym miesiącu, choć przez parę dni są jeszcze dokarmiane przez dorosłe.

Zimorodki to nie jedyna ornitologiczna atrakcja zaborskich rzek. Pod mostami, kładkami czy też w starych budynkach młynów wodnych swoje gniazda, utkane z mchu, korzonków i traw, zakłada pliszka górską. Ptak ten jest bardzo ruchliwy i szybko rzuca się w oczy, przeskakując z kamienia na kamień, dygając przy tym długim ogonem. Na ujściach rzek, gdzie tworzą się piaszczyste łachy, możemy spotkać gniazdujące sieweczki rzeczne, które na terenie parku są dość nieliczne. W krajobrazie rolniczym, wśród pól uprawnych dominującym gatunkiem jest skowronek. Poza nim występuje także pliszka żółta, potrzaszcz, przepiórka czy też kuropatwa, która w głów-

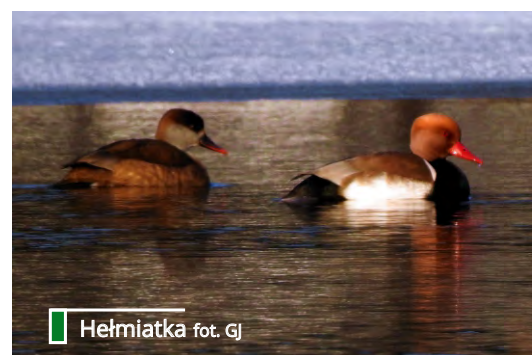
W ZPK zimorodka spotkać można nad niemal wszystkimi większymi rzekami i jeziorami o urwistych brzegach. Badania prowadzone w latach 1992-1994 potwierdziły występowanie na terenie parku 12 stanowisk lęgowych tego gatunku. Podczas inwentaryzacji w 2011 roku odnotowano 16 stanowisk lęgowych, w tym 3 nad Jeziorem Charzykowskim. Od roku 2013 monitoring zimorodka prowadzony jest corocznie, a liczba stanowisk lęgowych waha się od 9 do 16.

Zimorodek fot. GJ

Krakwa fot. GJ

Helmiatka fot. GJ

Głowienka fot. GJ

Sieweczka rzeczna fot. GJ

Bocian biały fot. GJ

Pliszka żółta fot. GJ

Sarna fot. GJ

Lis fot. GJ

Nocek duży fot. GJ

nej mierze preferuje obecność miedz i nieużytków. Na ugorach oraz odłogowanych polach możemy spotkać nielicznie występującą kłaskawkę oraz pokłaskwę, którą spotkamy również w siedliskach wilgotnych łąk i pastwisk. Liczba gatunków krajobrazu rolniczego znacznie wzrasta w zadrzewieniach powierzchniowych i pasowych. Bez problemu w tym typie siedlisk zaobserwujemy m.in. trznadla, gąsiorka, sroko-sza, dudka oraz kapturkę. W wiejskich zabudowaniach dogodnie miejsca do gniazdowania znajduje dymówka, jerzyk, wróbel domowy, mazurek oraz bocian biały, który niegdyś budował swoje gniazda głównie na budynkach mieszkalnych i gospodarczych. Obecnie większość gniazd tego gatunku usytuowana jest na słupach energetycznych.

Wczesną wiosną lub jesienią jeziora Zaborskiego Parku Krajobrazowego stają się miejscem odpoczynku oraz żerowania dla gatunków, których nie uświadczymy w okresie lęgowym. Na akwenach możemy spotkać świstuna, płaskonosa, rożeńca, krwawodzioba oraz hełmiatkę.

Rozległe i zwarte kompleksy leśne są miejscem bytowania rzadkich, jak również pospolitych gatunków ssaków. Licznie reprezentowanym rzędem są gryznie, których największym przedstawicielem jest bóbr europejski. Bardzo różnorodna jest także grupa nietoperzy. W kompleksach leśnych dominującymi gatunkami są karlik większy oraz nocek rudy. Mniej licznie w starszych lasach występują borowiec wielki oraz nocek Natterera, który wybiera bogatsze siedliska lasu mieszanego. W obrębie zabudowań często występującym gatunkiem jest gacek brunatny. Do najrzadziej spotykanych gatunków na terenie parku należą nocek duży i nocek łydkowłosy, który w Polsce uważany jest za gatunek zagrożony wymarciem. Rząd drapieżnych reprezentowany jest przez: wilka, lisa, borsuka, kunę leśną i domową, tchórza, gro-nostaja, łasicę oraz gatunki obcego pochodzenia: jenota i norkę amerykańską. Występują tutaj ssaki kopytne, takie jak: jeleń szlachetny, sarna, dzik oraz introdukowany daniel.

REZERWAT PRZYRODY
„NAWIONEK”

OCHRONA PRZYRODY

Kłoc wiechowata fot. JRL

Zgodnie z Ustawą o ochronie przyrody rezerваты przyrody obejmują obszary zachowane w stanie naturalnym lub mało zmienionym, ekosystemy, ostoje i siedliska przyrodnicze, a także siedliska roślin, siedliska zwierząt i siedliska grzybów oraz twory i składniki przyrody nieożywionej, wyróżniające się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, kulturowymi lub walorami krajobrazowymi.

Mszar nastroszony fot. JRL

Lipiennik Loesela w towarzystwie rośliczki długolistnej fot. JRL

Park krajobrazowy jest jedną z dziesięciu form ochrony przyrody w Polsce. Zgodnie z Ustawą o ochronie przyrody park obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania i popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju. Dla ochrony najcenniejszych fragmentów przyrody, na terenie parku utworzono 8 rezerwatów przyrody oraz ustanowiono 92 pomniki przyrody i 100 użytków ekologicznych. Zaborski Park Krajobrazowy włączony został też w sieć Natura 2000.

Najstarszym rezerwatem przyrody na terenie Zaborskiego Parku Krajobrazowego jest jezioro Nawionek, zlokalizowane w wąskiej, południkowo zorientowanej rynnie powstałej w wyniku erozji wód subglacjalnych. Rezerwat został utworzony w 1974 roku w celu ochrony jeziora typu lobeliowego. Brzegi zbiornika są piaszczyste, tylko miejscami nieco zamulone. Na stromych stokach masy jeziornej występuje lobelia jeziorna, która głębiej ustępuje miejsca łanom poryblina jeziornego. W strefie szwaru występuje tu rzadki gatunek – kłoc wiechowata, uznawana za relikwyt okresu atlantyckiego. Rozległe dno jeziora, które w najgłębszym miejscu osiąga 10 metrów, porośnięte jest łąką mszystą. Przybrzeżna plaża jest stosunkowo wąska, panuje tu bagno zwyczajne, w towarzystwie modrzewnicy zwyczajnej, żurawiny błotnej, borówki bagiennej i bażyny czarnej, a w miejscach częściej obmywanych przez fale – rośliczki okrągłolistnej. Jezioro Nawionek położone jest wśród ponadstuletnich borów, które stanowią otulinę rezerwatu. Fragmentem brzegu jeziora Nawionek przebiega zielony szlak pieszy z Brus do Drzewicza.

Rezerwat Bagno Stawek został utworzony w 1977 roku w celu ochrony torfowiska oraz położonego w jego centralnej części jeziora. Torfowisko to wypełnia małą rynną wytopiskową o długości około 1 km, wyżłobioną w sandrze Brdy w czasie ostatniego zlodowacenia. Kompleks torfowiska połączony jest niewielkim ciekim odprowadzającym wodę do pobliskiego jeziora Płesno. Torfowisko nie jest zasilane żadnym dopływem, a jego funkcjonowanie zależne jest w dużej mierze od wód wysiękowych,

co spowodowało miejscowe nagromadzenie znacznej ilości węgla wapnia. Takie podłoże sprzyja występowaniu wielu rzadkich gatunków roślin o charakterze reliktowym. Na szczególną uwagę zasługuje tu skalnica torfowiskowa, która na Bagnie Stawek ma jedyne stanowisko na terenie parku i jest jednym z kilkudziesięciu znanych na terenie Polski. W rezerwacie występuje także kalcyfilny storczyk lipienik Loesela o drobnych jasnożółtych kwiatach oraz mszaki będące relikdami glacialnymi – mszar nastroszony i bagiennik żmijowaty. Większa część rezerwatu porośnięta jest przez roślinność torfowisk przejściowych i wysokich. Wśród torfowców rosną: bagno zwyczajne, bażyna czarna, żurawina błotna i rosiczki – okrągłolistna i długolistna zaś w zagłębieniach wypełnionych wodą gatunek rośliny mięsożernej – pływacz drobny, który uzupełnia niedobory azotu, chwytając drobne bezkręgowce wodne za pomocą specjalnych pęcherzyków na liściach. Samo jezioro Stawek zbliża się do ostatniego stadium złądownacenia. Jest bardzo płytkie i silnie zarośnięte m.in. osoką aloesowatą, a od brzegów na lustro wody nasuwa się pło torfowcowe.

Na przebiegu rzeki Zbrzycy w pobliżu wsi Laska istnieje faunistyczno-wodny rezerwat przyrody Jezioro Laska. Powstał w 1977 roku w celu zachowania miejsc lęgowych licznych gatunków ptaków wodnych i błotnych. Jezioro Laska jest jeziorem eutroficznym, przez które przepływa rzeka Zbrzyca. Jego maksymalna głębokość wynosi 3,6 m. Strefa brzegowa jest porośnięta przez dość szeroki pas szuwaru, budowanego głównie przez trzcinę pospolitą i pałkę wąskolistną. Trzcinowiska te są doskonałym miejscem do zakładania gniazd przez liczne ptaki wodne i błotne. Nie wielka głębokość i duża zasobność wody w składniki pokarmowe sprzyjają rozwojowi obfitej roślinności zanurzonej, budowanej głównie przez rdestnicę szczeciolistną. Mimo że Jezioro Laska jest rezerwatem przyrody, to wiedzie tędy kajakowy szlak Zbrzycy. W pobliżu przebiega także pieszy niebieski Szlak Zbrzycy, prowadzący od stacji PTTK nad jeziorem Witoczno do Wiela.

Pływacz drobny fot. JRL

Łabędź niemy w rezerwacie Jezioro Laska fot. G

Jezioro Stawek fot. S-BCh

W Zaborskim Parku Krajobrazowym istnieje osiem rezerwatów przyrody:

- Nawionek utworzony w 1974 r.
- Bagno Stawek utworzony w 1977 r.
- Jezioro Laska utworzony w 1977 r.
- Jezioro Małe Łowne utworzony w 1993 r.
- Piecki utworzony w 2001 r.
- Dolina Kulawy utworzony w 2009 r.
- Moczałło utworzony w 2010 r.
- Kruszynek utworzony w 2014 r.

Rezerwat Małe Łowne fot. MG

Kruszczyk błotny fot. JRL

W dolinie Brdy, niedaleko mostu na drodze z Babilonu do Chocińskiego Młyna, zlokalizowany jest rezerwat Jezioro Małe Łowne. Chroni on zarastające płem mszarnym Jezioro Małe Łowne oraz otaczające je bory bagienne i płyty torfowisk wysokich i przejściowych. Jezioro ma charakter wytopiskowy, powstały w wyniku wytopienia bryły martwego lodu i należy do jezior dystroficznych. Występują tutaj gatunki charakterystyczne dla torfowisk wysokich i przejściowych, np. wszystkie gatunki rościnek oraz rośliny z borów bagiennych – bagno zwyczajne i borówka bagicenna.

Niedaleko drogi łączącej Asmus z Laską znajduje się rezerwat przyrody Piecki. Na terenie rezerwatu zlokalizowane są typowe zbiorniki wytopiskowe: Piecki, Piecki Małe, Kaczewo oraz dwa małe bezodpływowe zagłębienia terenu, będące w stadium zaawansowanego zarastania płem torfowcowym. Jezioro Piecki, w kształcie zbliżone do trójkąta, to największe jezioro rezerwatu. Jego cała linia brzegowa porośnięta jest borem sosnowym, zaś strefa litoralu zasiedlona jest przez relikty atlantyckie – lobe-lię jeziorną i poryblin jeziorny. Jeziora Kaczewo i Piecki Małe to typowe jeziora dystroficzne. Odznaczają się one wodą kwaśną, niewielką zasobnością w substancje pokarmowe oraz skąpą ilością węgla wapnia. Gruba warstwa półpłynnych osadów dennych uniemożliwia zakotwiczenie się tu roślin zanurzonych. Obficie jednak występują rośliny o liściach pływających, silnie zakorzenione w dnie – rdestnica pływająca i grzybienie białe. Na tafłę jezior stopniowo nasuwa się pło torfowcowe, systematycznie zmniejszające powierzchnię lustra wody. Rezerwat chroni także roślinność torfowisk wysokich i przejściowych oraz bór bagicenny. Licznie występują tu wszystkie trzy gatunki rościnek, relikty glacialne – bagno zwyczajne, trzcinnik prosty, bagno zwyczajne oraz bażyna czarna.

W północnej części parku, niedaleko miejscowości Laska, położony jest rezerwat Dolina Kulawy. Rzeka Kulawa, która ma długość około 7,5 km, jest prawym dopływem Zbrzycy i zajmuje dno rynny subglacialnej o południkowym przebiegu. Rezerwat utworzono w górnym biegu rzeki i składa się on z dwóch części: północnej – leżącej

Jezioro Małe Głuche w rezerwacie „Dolina Kulawy” fot. MG

poza granicą ZPK, i południowej – obejmującej Jezioro Małe Głuche, dolinę rzeczną, oraz otaczające je torfowiska. Rezerwat wyróżnia się wybitnymi walorami przyrodniczymi, a zwłaszcza obecnością rzadkich i zagrożonych gatunków roślin. Wapienne siedliska grupują liczne gatunki kalcyfilne. Jednym z najcenniejszych jest storczyk – obuwik pospolity, którego stanowisko jest tu największe w całym województwie pomorskim. Obuwik, wbrew swojej nazwie gatunkowej, nie jest wcale pospolity. Jest to roślina niezwykle rzadka, wpisana do Czerwonej Księgi Roślin, gdzie przypisano jej kategorię „narażony na wyginięcie”. W Polsce rozproszony jest na obszarze całego kraju, lecz nigdzie nie jest gatunkiem licznym. Według obecnego stanu wiedzy, obuwik aktualnie występuje na około 200. stanowiskach.

Na zachód od Męcikała, wśród zwartego obszaru borów sosnowych, zlokalizowane są cztery jeziora lobeliowe. Jedno z nich – jezioro Moczadło w 2010 roku zostało uznane za rezerwat przyrody. Moczadło jest jednym z najcenniejszych i najlepiej zachowanych jezior lobeliowych w Polsce. Występuje tu wiele gatunków rzadkich i zagrożonych wyginięciem. W zbiorniku wodnym występują gatunki wskaźnikowe: lobelia jeziorna i poryblin jeziorny. W miejscach średnio głębokich, o nieco mulistym podłożu, rośnie także elisma pływająca. Piaszczyste podłoże wąskiej plaży, dość mocno podtopionej wodą, porośnięte jest czerwonymi łanami rościnek pośredniej i okrągłolistnej. Wśród torfowców i kępek przygiełki białej rośnie też rzadki gatunek widłaka – widłaczek torfowy. Ochroną rezerwatową, oprócz jeziora, objęte jest także sąsiadujące z nim torfowisko oraz fragment boru świeżego.

Najmłodszym rezerwatem na terenie ZPK jest Kruszynek położony w północno-zachodniej części Jeziora Kruszyńskiego. Jest to dobrze zachowane torfowisko alkaliczne wykształcone na lądowiejącej zatoce jeziora. Wśród torfowców występują wapieniolubne mszaki – mszar nastroszony i sierpowiec błyszczący. Stosunkowo licznie występują tu różne gatunki storczyków – lipiennik Loesela, kruszczyk błotny i kukułka krwista.

Obuwik pospolity fot. JRL

Osobliwe kwiaty obuwika są jedyne w swoim rodzaju. Cytrynowożółty dolny płatek okwiatu, u storczyków zwany warżką, jest rozdęty i rzeczywiście przypomina bucik, pozostałe płatki są czerwono-brunatne. Obuwik jest rośliną dość podstępna. Wabi owady zapachem wanilii i cytryny, ale nie produkuje nektaru. Sam kwiat ma budowę pułapkową – owad, który wejdzie do wnętrza warżki, nie znajdzie pokarmu, a wyjście z kwiatu to nie lada wyczyn! Jedyna droga na wolność prowadzi do zapylenia rośliny, ponieważ wiedzie przez słupek i pręciki.

Widłaczek torfowy fot. JRL

Żurawina błotna fot. JRL

Użytek ekologiczny Jezioro Długie fot. JRL

Pomnikami przyrody są pojedyncze twory przyrody ożywionej i nieożywionej lub ich skupienia o szczególnej wartości przyrodniczej, naukowej, kulturowej, historycznej lub krajobrazowej oraz odznaczające się indywidualnymi cechami, wyróżniającymi je wśród innych tworów, okazałych rozmiarów drzewa, krzewy gatunków rodzimych lub obcych, źródła, wodospady, wywierzyska, skałki, jary, głązy narzutowe oraz jaskinie.

Głazy narzutowe w lesnictwie Wolność fot. JRL

Na terenie parku utworzono 100 użytków ekologicznych. Są nimi zasługujące na ochronę pozostałości ekosystemów mających znaczenie dla zachowania różnorodności biologicznej. W Zaborskim Parku Krajobrazowym są to głównie śródleśne bagna i pastwiska, niekiedy łąki i małe zbiorniki wodne, w tym również lobeliowe – jezioro Czarne koło Laski oraz Żabionek, Długie i Sosnówek koło Męcikała.

Szczególnym sposobem ochrony są pomniki przyrody. Wśród 92. pomników zlokalizowanych na terenie parku 75 to drzewa lub grupy drzew. Najliczniejszą grupę stanowią dęby (24 drzewa) i jałowce (16 krzewów), liczne są także buk zwyczajny, lipa drobnolistna i klon pospolity. Najbardziej znanym pomnikiem przyrody na terenie parku jest rosnący w Lasce, liczący około 400 lat „Dąb Łokietka”. Jego wysokość mierzy 31 m, zaś w pierśnicy ma 822 cm obwodu. Drzewa pomnikowe, prócz swoich walorów historycznych i krajobrazowych, pełnią niezwykle ważną rolę biocenotyczną. Są siedliskiem życia i rozmnażania wielu organizmów – ptaków, nietoperzy, gryzoni, drobnych bezkręgowców, grzybów i porostów. Tę funkcję pełnią także po zamarcu. Dlatego pomniki przyrody w miejscach, w których nie zagrażają bezpieczeństwu, pozostawia się do naturalnego rozkładu. Przykładem takiego pomnika przyrody jest dąb Jonek, którego kłoda leży w okolicy leśniczówki Młynek, przy zielonym szlaku pieszym wiodącym z Brus do Drzewicza. Pomniki przyrody to nie tylko drzewa. Mogą nimi być także okazałe głązy narzutowe. W Zaborskim Parku Krajobrazowym są trzy pomniki tego typu. Dwa zlokalizowane są przy żółtym szlaku pieszym im. Józefa Bruskiego wiodącym z Charzyków do Swornegaci. Jeden położony jest w okolicy Wzgórza Wolność i ma obwód 704 cm, drugi znajduje się nad Jeziorem Długim, ma obwód 1080 cm i zwany jest Diabelskim Kamieniem. Na terenie parku za pomniki przyrody uznano także źródła. Przykładem takiego pomnika może być obiekt zlokalizowany przy polu namiotowym nad Jeziorem Kosobudno. Osobliwymi pomnikami przyrody są tu także stanowiska roślin: zimoziołu północnego, skrzypu olbrzymiego i pełnika europejskiego. Ten ostatni zwłaszcza zasługuje na uwagę, ponieważ chroni jedyne w parku stanowisko tej rzadkiej rośliny.

Część Zaborskiego Parku Krajobrazowego została włączona w europejską sieć obszarów Natura 2000. Ta forma ochrony przejęta z Unii Europejskiej, nastawiona jest na zachowanie konkretnych elementów przyrodniczych stanowiących przedmiot ochrony na danym obszarze: siedlisk przyrodniczych lub gatunków roślin i zwierząt. Teren parku obejmują dwie ostoje ptasie – „Wielki Sandr Brdy” i „Bory Tucholskie” oraz pięć ostoi siedliskowych – „Sandr Brdy”, „Czerwona Woda pod Babilonem”, „Las Wolność”, „Doliny Brdy i Chociny” i „Ostoja Zapceńska”.

W dzisiejszych czasach ochrona przyrody staje przed nowymi wyzwaniami. Coraz częściej poza ochroną bierną, polegającą na zaniechaniu jakiegokolwiek ingerencji człowieka, stosuje się ochronę czynną. Polega ona na wykonywaniu różnych zabiegów w oparciu o wcześniejsze rozpoznanie naukowe. Działania ochronne na podstawie planów ochrony prowadzone są na przykład w niektórych rezerwach. W rezerwacie „Bagno Stawek” usuwane są drzewa z powierzchni torfowiska, by nie dopuścić do ich zarośnięcia i przekształcenia szaty roślinnej. W rezerwacie „Dolina Kulawy” jednym

z działań ochronnych jest ekstensywne koszenie łąk i mechowisk, w celu zachowania ich półnaturalnego charakteru.

Na terenie ZPK ochroną czynną objęto również nietoperze. W tym celu zainstalowano blisko 500 szt. różnego typu schronień rozrodczych, które rozmieszczono na terenach leśnych w przeszło dwudziestu skupiskach. Na potrzeby zimowania tych zwierząt zaadaptowano też obiekt położony na terenie leśnictwa Kokoszka w Nadleśnictwie Przymuszewo. Jest to piwnica domu mieszkalnego znajdującego się w byłej osadzie leśnej Kulki. Budynek w części nadziemnej został rozebrany, ponieważ groził zawaleniem. Natomiast konstrukcję piwnicy wzmocniono przez wykonanie betonowej, zbrojonej opaski, a ubytki w fundamencie uzupełniono. Obiekt został dobrze odizolowany od warunków zewnętrznych, poprawiono w nim wentylację, a wewnątrz wybudowano nowe ścianki z cegły dziurawki oraz podwieszono moduł hibernacyjny ze szczelinami, aby stworzyć nietoperzom dużą ilość ukryć.

Czynną ochroną w ZPK objęty jest również rak szlachetny, który jest gatunkiem rodzimym dla pomorskich rzek i jezior. Niegdyś występował np. w jeziorach Zmarłym, Szczonku i Warszynie. Obecnie jest gatunkiem narażonym na wyginięcie. Główną przyczyną zagłady raka szlachetnego w pomorskich wodach, było sprowadzenie do Polski, pod koniec XIX w., amerykańskiego raka pręgowatego. Ten obcy, inwazyjny gatunek konkuruje z rakiem szlachetnym o siedlisko oraz jest nosicielem tzw. „dżumy raczej”, śmiertelnej dla rodzimych raków choroby. W latach 2007-2008 przeprowadzono reintrodukcję raka szlachetnego do jeziora i rzeki na terenie ZPK. Wypuszczone do środowiska naturalnego raki zaaklimatyzowały się, a prowadzony w kolejnych latach monitoring potwierdził jego obecność w zaborskich wodach.

Kolejnym działaniem opartym na czynnej ochronie, realizowanym na terenie ZPK, jest walka z inwazyjnymi gatunkami roślin. Gatunki inwazyjne to organizmy występujące poza granicą swojego naturalnego zasięgu, które w wyniku celowego działania człowieka lub też przypadkowo jako „pasażerowie na gąkę” dostały się do

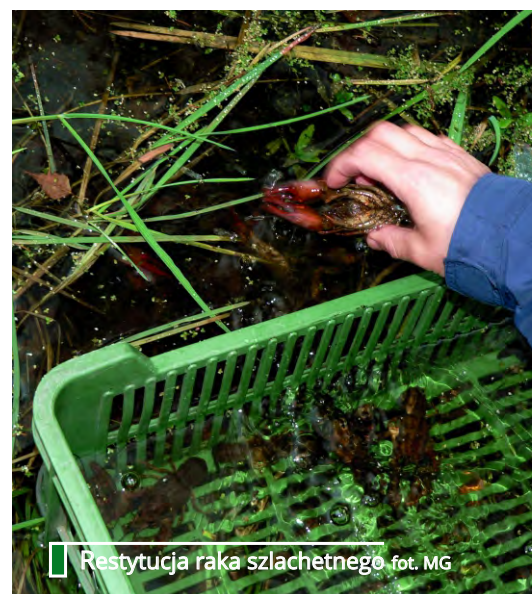
Hibernujący gacek brunatny fot. JRL

Schrony dla nietoperzy fot. JRL

Pełnik europejski fot. JRL

Restytucja raka szlachetnego fot. MG

Niecierpek gruczołowaty fot. JRL

Walka z gatunkami inwazyjnymi fot. JRL

Rdestowiec japoński fot. JRL

nowego środowiska i rozpoczęły spontaniczną inwazję, konkurując z gatunkami rodzimymi o zasoby środowiska. Od 2009 roku nad Jeziorem Charzykowskim prowadzone jest usuwanie niecierpka gruczołowatego, który jest gatunkiem naturalnie występującym w centralnej Azji. Niecierpek konkuruje z gatunkami rodzimymi o wodę i sole mineralne, a tworząc jednogatunkowe, zwarte skupienia – również o światło i przestrzeń. Wypiera w ten sposób inne gatunki roślin, całkowicie przekształcając siedlisko. Jego masowe występowanie powoduje utratę miejsc lęgowych, schronień i bazy pokarmowej dla wielu gatunków zwierząt – tym samym różnorodność gatunkowa na skutek obecności jednego gatunku inwazyjnego drastycznie spada. Niecierpek wrywany jest w linii brzegowej od Charzyków do Bachorza oraz na odcinku w Małych Swornegaciach. Wieloletnie usuwanie rośliny powoli zaczyna przynosić realne efekty – jest go coraz mniej. Drugim gatunkiem, zwalczanym na terenie parku, jest rdestowiec japoński – jeden z najgroźniejszych gatunków inwazyjnych w Europie. Roślina ta jest niezwykle trudna do zwalczania. Cechuje się olbrzymią zdolnością regeneracji, a najmniejszy fragment kłącza pozostawiony w ziemi daje początek nowej roślinie. Rdestowiec wykazuje silne działanie allelopatyczne, hamujące wzrost i rozwój innych roślin. Dlatego tereny, na których rosną są pozabawione innych gatunków. Poletko próbne, na którym prowadzone jest działanie znajduje się w Starym Młynie nad brzegiem Jeziora Charzykowskiego. W 2016 r. na powierzchni około 150 m² wycięto tuż nad ziemię wszystkie osobniki rdestowca. W kolejnych latach, w kilkutygodniowych odstępach, pięć razy w ciągu sezonu wegetacyjnego usuwane są wszystkie nowe kiełkujące osobniki. Działanie to ma na celu maksymalne osłabienie podziemnego kłącza i wyeliminowanie inwazyjnej rośliny. Po czterech latach systematycznego działania pojawiają się jeszcze jej pojedyncze pędy, natomiast zaobserwowano intensywne odnowienie się runa. Z kilku gatunków, które występowały na powierzchni w 2016 r., różnorodność wzrosła do ponad trzydziestu.

Wykaszanie powierzchni z rdestowcem japońskim fot. JRL

Na szlakach Zaborskiego Parku Krajobrazowego znajdują się ciekawe obiekty, o których warto wiedzieć więcej.

1 BRUSY

Brusy są ważną część Kaszub i Borów Tucholskich, centrum Zaborów. Rozwój Brus nastąpił w drugiej połowie XIX w. po wybudowaniu w 1856 r. drogi bitej, a w 1902 r. linii kolejowej z Chojnic. Wieś nabrała wówczas charakteru miejskiego i stała się siedzibą licznych spółek gospodarczych, rozwijanych m.in. za sprawą Stanisława Sikorskiego z Wielkich Chełmów. Górujący nad Brusami kościół pw. Wszystkich Świętych wybudowano w latach 1876-1879. Jest to budowla w stylu neoromańskim. W tym samym stylu wykonane jest wyposażenie kościoła pochodzące z przełomu XIX i XX w. Na wieży kościelnej w 1945 r. zawieszony został dzwon (sygnarek) z Wielkich Chełmów, odlany w słynnej gdańskiej pracowni Michała Wittwercka w 1723 roku, a pochodzący prawdopodobnie z istniejącej w XVIII w. kaplicy dworskiej Jezierskich. Na cmentarzu przykościelnym znajduje się kaplica – grobowiec rodziny Sikorskich z Wielkich Chełmów, zbudowana po śmierci szambelana papieskiego Stanisława Sikorskiego (1855-1929). Od 2004 r. patronem Brus jest urodzony w Czyczkowach bł. ks. Józef Jankowski (1910-1941).

2 SKANSEN JÓZEFA CHEŁMOWSKIEGO

Skansen znajduje się w Brusach-Jagliach, gdzie w latach 1934-2013 żył i tworzył artysta ludowy – rzeźbiarz, malarz, konstruktor, filozof, kolekcjoner zabytków kultury materialnej i folkloru. W młodości pracował jako robotnik w różnych zakładach, w tym na

Kościół pw. Wszystkich Świętych fot. MP

Brusy z górującymi wieżami kościoła pw. Wszystkich Świętych fot. MC

kolei, skąd przeszedł na rentę i na dobre osiadł w Jagliach. W gospodarstwie odziedziczonym po rodzicach stworzył azyl dla swojego życia i twórczości. Ze sztuką ludową związał się w 1970 r., traktując ją od początku jako swoistą misję. Poprzez rzeźbę, malowidło na płótnie, drewnie i szkle przekazywał swoje myśli na temat życia i śmierci, natury i kosmosu, dobra i zła. To, czego nie wyraził pędzlem lub dłutem, dopisywał słowami na pracach w formie cytatów i sentencji o charakterze filozoficznym, religijnym i politycznym. Z tego powodu w stanie wojennym trzy dzieła Chełmowskiego zostały internowane przez władze z muzeum w Toruniu. Artysta stworzył swoistą ekspozycję wynikającą z jego religijności, światopoglądu i własnego systemu wartości oraz z wpojonych zasad moralnych. W swojej twórczości czerpał z bogatej spuścizny kulturowej Pomorza, głęboko zakorzenionej w chrześcijaństwie. Nazywany był „kaszubskim Leonardem da Vinci”. Barwne rzeźby pana Józefa wykonywane były w drewnie lipowym. Tworzył Boże Męki. Kilka z nich odnaleźć można wędrując szlakami Zaborskiego Parku Krajobrazowego. Szczególną wymowę ma ta stojąca przy wejściu do skansenu pt. „Trzeci upadek”. Została poświęcona przez ks. Zdzisława Wirwickiego, proboszcza bruskiego, w stanie wojennym w 1983 r., przy okazji otwarcia prywatnego muzeum. Symbolizuje ona trzeci atak władzy ludowej na naród polski (1956, 1970, 1981). Zagroda Józefa Chełmowskiego to swoisty rodzinny skansen, który tworzą: dom, pracownia, prywatne muzeum etnograficzne i skansen pszczelarski w ogrodzie. Od 2019 r. znajduje się pod opieką Fundacji im. Józefa i Jadwigi Chełmowskich. Wiele prac można podziwiać w Muzeum Zachodniokaszubskim w Bytowie, Muzeum Etnograficznym im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej w Toruniu, Muzeum Okręgowym im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy oraz w Muzeum Historyczno-Etnograficznym im. Juliana Rydzkowskiego w Chojnicach. Duża część twórczości Chełmowskiego znajduje się w rękach prywatnych. Muzeum Historyczno-Etnograficzne w Chojnicach od 2016 r. realizuje projekt badawczy, mający na celu inwentaryzację twórczości w zbiorach prywatnych i przywrócenie ich do domeny publicznej za sprawą internetowego katalogu.

3 CHATA KASZUBSKA W BRUSACH-JAGLIACH

Chata zlokalizowana jest w sąsiedztwie zagrody Józefa Chełmowskiego. Inicjatywa utworzenia muzeum regionalnego w Brusach zrodziła się na początku lat osiemdziesiątych XX w. wśród członków Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego. W 1995 r. powstał społeczny komitet budowy muzeum, aby w roku 2002 rozpocząć budowę. Autorem projektu był Jan Sabiniarz – poeta, architekt, propagator tradycyjnej zabudowy regionalnej Borów Tucholskich i Zaborów. Inwestycję realizował samorząd Brus przy wsparciu miejscowych rzemieślników. Obiekt został uroczystie otwarty 6 maja 2005 r. Chata nawiązuje do tradycyjnej zabudowy południowych Kaszub. Pełni funkcję muzealnej ekspozycji, gdzie prezentowane są pamiątki związane z historią oraz kulturą materialną Ziemi Zaborskiej. W zbiorach znajdują się m.in. dawne przedmioty codziennego użytku, zabytki techniki użytkowej, w tym maszyny rolnicze. Założony wokół budynku ogród tworzą gatunki roślin rodzimych i tradycyjnych,

Kapliczka Józefa Chełmowskiego fot. MG

Chata kaszubska w Brusach-Jagliach fot. MG

które dawniej sadzone były w przydomowych ogródkach na Kaszubach. Oprócz ekspozycji stałej w Chacie organizowane są wystawy czasowe i warsztaty regionalne poświęcone twórczości Chełmowskiego, w tym jego fascynacji aniołami. Organizatorem warsztatów jest Centrum Kultury i Biblioteki im. Jana Karnowskiego w Brusach.

4 MŁYN WODNY W CZERNICY

Zabytkowy obiekt zlokalizowany jest na Czernickim Rowie, który w obecnej formie powstał prawdopodobnie w 1903 r. Pierwszą lokalizację drewnianego młyna w Czernicy odnotowano już w 1648 r. Jeszcze w XIX w. istniał w tym miejscu drewniany młyn i tartak. W 1869 r. ich właścicielem był Niemiec, Nehring. Około 1900 r. z rąk Marcinkowskiego, następcy Nehringa, młyn wykupił Jan Szulc (Schulz) pochodzący z Kleszczewa pod Starogardem, żonaty z Martą Januszewską z Turowca. W skład zabytkowego zespołu dawnego młyna wchodzi jeszcze drewniany dom młynarza i staw młyński. W Czernicy znajduje się Kapliczka Matki Boskiej Częstochowskiej upamiętniająca udział Karola Wojtyły w spływach kajakowych szlakiem Brdy w 1953 i 1966 roku. Kapliczka, zaprojektowana przez Jana Belzerowskiego z Chojnic, została wystawiona 16 października 1998 r., w 20. rocznicę pontyfikatu Jana Pawła II przez Wspólnotę Parafialną z Brus. W Czernicy warto wybrać się na leśną ścieżkę edukacyjną, która rozpoczyna się przy leśniczówce i prowadzi przez drzewostany gospodarcze Nadleśnictwa Przymuszewo. Na trasie ścieżki odwiedzający poznają działania leśników dotyczące ochrony przyrody i gospodarki leśnej. Wędrówka kończy się na parkingu leśnym zlokalizowanym za wsią po lewej stronie drogi powiatowej Laska-Giełdon.

Młyn wodny w Czernicy fot. MG

Zespół dworsko-parkowy w Wielkich Chełmach fot. MC

5 DWÓR SIKORSKICH W WIELKICH CHEŁMACH

Neogotycka budowla wzniesiona została w latach 1852-1853. Budynek powstał w miejscu drewnianego dworu pochodzącego z końca XVIII wieku. Majątek w Wielkich Chełmach od 1622 r. należał do rodu Lewald-Jezierskich herbu Rogala. Członkowie tego rodu piastowali stanowiska ławników i sędziów sądów ziemskich na Pomorzu, byli właścicielami majątków w Wielkich Chełmach i Leśnie. Po śmierci w 1837 r. właściciela Wielkich Chełmów, Michała Jezierskiego, majątek odziedziczył jego brat Antoni – bezdzietny właściciel dóbr w Leśnie. Ten z kolei w testamencie z 1844 r. swoją spadkobierczynią uczynił siostrzenicę Annę z Getzendorf-Grabowskich Sikorską, żonę Władysława Sikorskiego, a w razie jej śmierci dzieci: Stefana, Pawła i Agatę. Sikorscy herbu Cietrzew to stary ród kaszubski pochodzący z Sikorzyna koło Kościerzyny. W XVII wieku przenieśli się na Kujawy, by w połowie XIX wieku ponownie zamieszkać na Pomorzu. Mąż Anny, Władysław Sikorski, był dzierżawcą różnych majątków na Kujawach i Pomorzu, ale dzięki spadkowi żony osiedlił się na Zaborach i dał początek linii Sikorskich z Wielkich Chełmów i Leśna. Jeszcze za życia Antoniego Jezierskiego syn Władysława i Anny Sikorskich, Stefan, był dzierżawcą dóbr w Wielkich Chełmach. Po śmierci Anny został właścicielem majątku, a jego brat Paweł odziedziczył Leśno. Nowy murowany dwór, w tym czasie parterowy z wieżyczkami w narożnikach, to dzieło Stefana Sikorskiego. Do rozkwitu majątek doprowadził Stanisław Sikorski (1855-1929), syn Stefana i Marii z Dekowskich. W 1883 r. przejął zarząd nad Wielkimi Chełmami, a w 1887 r. stał się ich pełnoprawnym właścicielem. Dwór poddano przebudowie w latach 1908-1909. Dobudowano wówczas piętro, dzięki czemu budynek zyskał obecną formę pałacu i neogotycki charakter. W wielu krajach Europy styl neogotycki był popularny w XIX wieku i na początku kolejnego stulecia. Na ziemiach polskich pod wszystkimi zaborami bywał postrzegany jako manifestacja patriotyzmu (jako styl historyczny). Zabudowaniom w stylu neogotyckim towarzyszyły najczęściej ogrody krajobrazowe, ten w Chełmach utworzono w ich wczesnej odmianie (w stylach angielsko-chińskim i arkadyjskim). W latach 1920-1923 Stanisław Sikorski, związany z ruchem narodowym, był komisarycznym starostą chojnickim, pierwszym po odrodzeniu Polski. Gośćmi dworu w Wielkich Chełmach były znane osobistości: prof. Kazimierz Nitsch – wybitny językoznawca krakowski, Stanisław Wojciechowski – prezydent RP w latach 1922-1926, czy przywódca Narodowej Demokracji – Roman Dmowski. W Wielkich Chełmach gościli też generał Józef Haller i Feliks Nowowiejski – kompozytor, twórca melodii do „Roty” Marii Konopnickiej. Przyjacielem domu był ks. Feliks Bolt, główny organizator i udziałowiec Spółki Wydawniczej „Gazeta Chojnicka” – pierwszej polskiej gazety w Chojnicach ukazującej się w ostatnich latach zaboru pruskiego. Stanisław Sikorski z ks. Feliksem Boltem byli organizatorami trzech spółek handlowych w Brusach: „Kupiec” (1898 r.), „Bazar” (1904 r.) i „Ceres” (1912 r.). Po śmierci męża Anna Sikorska część majątku oddała w dzierżawę, jednak w Wielkich Chełmach po-została do wybuchu II wojny światowej. Kolejne przebudowy dworu dotyczyły głównie wnętrza – miały one miejsce w 1937 (po pożarze w 1932 r.) oraz w czasie okupacji niemieckiej. Podczas wojny

Dwór w Wielkich Chełmach fot. MG

Zabytkowa aleja grabowa fot. MG

W parku rosną stare drzewa (głównie lipy, dęby, graby, buki, klony, jesiony i świerki). Część z nich to pomniki przyrody (14 szt.). Zachowały się stare spacerowe aleje grabowe. Park został w znacznym stopniu uszkodzony podczas nawałnicy w sierpniu 2017 r. W 2019 r. został zrewitalizowany: wykonano konserwacje drzew, wprowadzono nowe nasadzenia (dęby, buki, graby i lipy), wykonano ścieżki spacerowe, odtworzono trzy stawy, a na turzycowisku wyznaczono użytek ekologiczny. Obecnie dwór z otoczeniem stanowi ciekawy punkt przystankowy na szlakach rowerowych Kaszubskiej Marszruty.

Dlaczego Leśno?

Ziemia leśnieńska położona jest na północnym krańcu jednostki geomorfologicznej tzw. morenowej Wyspy Bruskiej, w której panują korzystniejsze warunki siedliskowe w porównaniu z otaczającymi ją piaskami sandrowymi. Dlatego okolice dzisiejszego Leśna były atrakcyjnym miejscem działalności człowieka już w okresie neolitu. W okresie brązu tereny Leśna zamieszkiwała ludność kultury łużyckiej, we wczesnej epoce żelaza zaczynają dominować grupy kultury pomorskiej, zaś w okresie rzymskim grupy kultury wielbarskiej, związane z germańskim plemieniem Gotów. Cmentarzysko kurhanowe znajdowało się także w okolicach Główczewic (około 6 km na północ od Leśna), a najbardziej znanym obiektem są Kręgi Kamienne w Odrach (około 20 km na wschód od Leśna).

dwór w Wielkich Chełmach stał się siedzibą komendatury wojskowej Waffen-SS kierowanej przez SS-Standartenführera Heinza Nordmanna. Komendantura w Wielkich Chełmach nadzorowała filię obozu koncentracyjnego KL Stutthof, która mieściła się od końca 1942 r. w Brusach. To tutaj podejmowano wszelkie decyzje dotyczące budowy na obszarze 70 000 ha poligonu wojskowego dla Waffen-SS i Wehrmachtu. Poligon SS „Westpreussen” (Prusy Zachodnie) i jego zaplecze powstawało w latach 1943-1945. Zlokalizowany był między miejscowościami: Lipusz, Dziemiany, Brusy, Żabno, Wielkie Chełmy, Konarzyny i Lipnica. Po wojnie majątek Sikorskich uległ parcelacji, a dwór od lat 60. XX w. pełni funkcję szkoły podstawowej, która od roku 1999 nosi imię Stanisława Sikorskiego. Współczesny zespół dworsko-parkowy zajmuje mniejszą powierzchnię niż jego pierwowzór.

6 KRĘGI KAMIENNE W LEŚNIE

Ścieżka kulturowa zlokalizowana jest 2,5 km na południe od centrum wsi. Okolice Leśna od 1975 r. badają archeolodzy z Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem dr. Krzysztofa Walenty. Ścieżka ułatwia poznanie najcenniejszego stanowiska archeologicznego na terenie Zaborskiego Parku Krajobrazowego. Jest nim cmentarzysko wielokulturowe z kurhanami i kręgami kamiennymi.

Walory okolic Leśna dostrzegli już 3000 lat temu jego pierwsi mieszkańcy – ludność kultury łużyckiej, charakterystycznej dla środkowej i młodszej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Kultura łużycka związana była z pochówkami ciałopalnymi w popielnicach zakopanych w ziemi, tworzonych na wielkich, używanych przez wiele pokoleń cmen-

„Kręgi kamienne” przed nawałnicą w 2017 roku porośnięte były lasem fot. MC

tarzyskach. Później liczne dowody swego pobytu pozostawiła tutaj ludność kultury pomorskiej, charakterystycznej dla epoki żelaza. Kultura pomorska wyróżniała się obrządkiem pogrzebowym ciało-palnym z popielnicami twarzowymi, składanymi w grobach skrzynkowych, zbudowanych z precyzyjnie łupanych, płaskich płyt kamiennych. Stąd też inna nazwa tej kultury – kultura grobów skrzynkowych. Najbardziej w krajobraz kulturowy ziemi leśnieńskiej wpisała się jednak ludność kultury wielbarskiej, ułożona przez archeologów ze skandynawskimi Gotami. Obiektem archeologicznym, dominującym nad całym cmentarzyskiem w Leśnie, jest kurhan otoczony kręgiem kamiennym z monumentalną stelą na szczycie. Jego pochodzenie wiąże się z Gotami, którzy zgodnie z tradycją skandynawską wykorzystywali kręgi kamienne jako miejsca ważnych zebrań starszyny rodowej, tzw. Tingów, podczas których zapadały najważniejsze decyzje. Krąg kamienny ze stelą ma 20 metrów średnicy. Zachował się w nim tylko jeden autentyczny głaz obwodowy. W czasie badań archeolodzy odkryli gniazda po następnych pięciu, rozmieszczonych co 2,5-3 m oraz łączący je kamienny wieniec. Na tej podstawie udało się stwierdzić, że pierwotnie krąg tworzyły 23 głazy. Stela kamienna ustawiona na szczycie kurhanu ma dwa metry wysokości i została celowo ociosana. Można dopatrzyć się w niej cech antropomorficznych – nosa, łuków brwiowych i oka. Stela ustawiona jest częścią twarzą w kierunku wschodnim, a u jej podstawy znajduje się kilka kamieni tworzących obstawę. W kręgu kamiennym odkryto trzy groby: popielnicowy i dwa szkieletowe. Groby były bez wyposażenia, czyli bez jakichkolwiek ozdób i narzędzi, co odbiega od norm stosowanych w innych grobach kultury wielbarskiej. Dysproporcja między wielkością kręgu i obecnością steli,

Grób skrzynkowy kultury pomorskiej fot. AMH-E

Popielnice twarzowe są typowe dla ludności kultury pomorskiej. Górna część popielnicy przedstawia twarz ludzką, symbolizującą zmarłego. Popielnice z prochami ustawiano w prostokątnych skrzyniach z kamiennych płyt. Rekonstrukcję grobu skrzynkowego można zobaczyć na ścieżce kulturowej w Leśnie.

Widok na „Kęgi Kamienne” po nawalnicy fot. MC

Goci byli związkiem plemion pochodzenia germańskiego. Według źródeł pisanych wywodzili się z mitycznej wyspy Skandia, skąd pod wodzą króla Beriga wyruszyli na trzech łodziach ku nowej ziemi, leżącej u ujścia Wisły, którą nazwali Gothiskandza. Wydarzenia te, które miały miejsce około 70 lat po narodzeniu Chrystusa były zarazem początkiem wielkiej, kilkusetletniej wędrówki ludu gockiego przez tereny całej Europy. W ciągu kilku następnych pokoleń Goci z Pomorza przemieszczają się na południe przez Mazowsze, Podlasie, Polesie i Lubelszczyznę w kierunku mitycznej krainy Oium, leżącej nad Morzem Czarnym na terenie dzisiejszej Ukrainy i Rumunii. Wędrówki po Europie doprowadziły wojownicze plemiona gockie aż do brzegów Morza Śródziemnego, nękając upadające wówczas Cesarstwo Rzymskie. W 410 r. Goci złupili Rzym, a następnie zapanowali nad południowo-zachodnią Francją i Hiszpanią, gdzie w VIII wieku ulegli najazdowi Arabów.

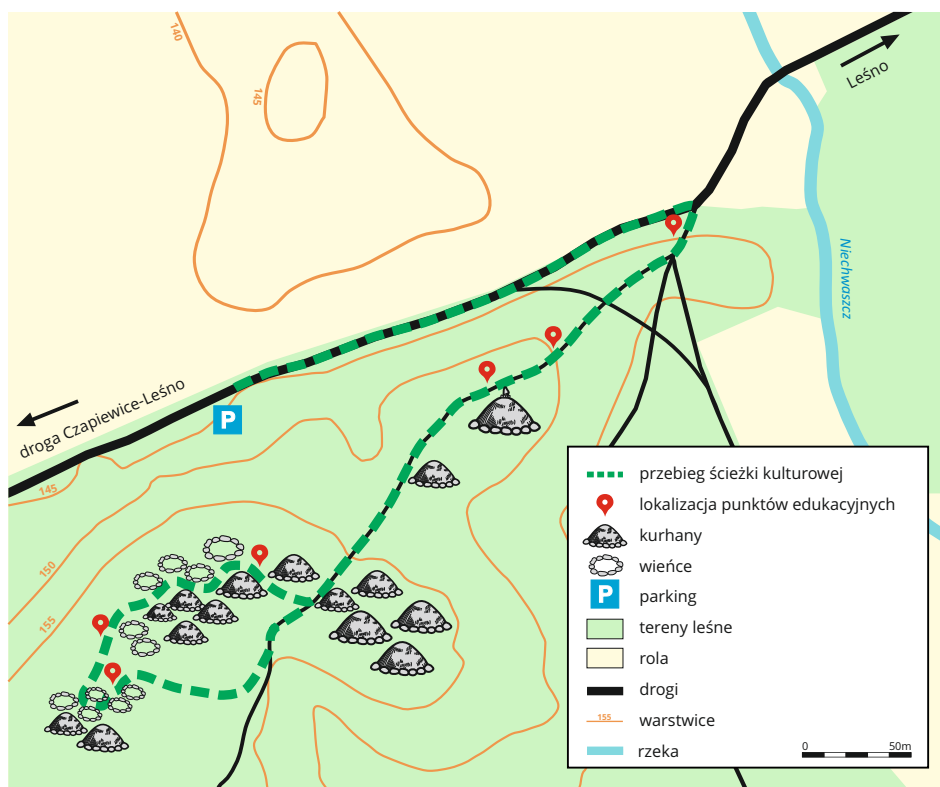

Kurhan z kręgiem kamiennym i stelą fot. MG

za brakiem wyposażenia grobów, zrodziła hipotezę o kultowym charakterze pochówków w postaci ofiar z ludzi. Przybyli na tereny Leśna Goci zastali cmentarzysko wykorzystywane przez wcześniejszą ludność kultury łużyckiej i pomorskiej. Zaczęli kształtować jego przestrzeń zgodnie ze swoją tradycją, budując nowe konstrukcje grobowe: kurhany i wieńce kamienne charakterystyczne dla kultury wielbarskiej. Goci praktykowali birtualny obrządek pogrzebowy: ciałopalenie i pochówek szkieletowy. W przypadku ciałopalenia, zmarłego układano na stosie i palono, a jego popioły wraz z ozdobami i narzędziami zsypany do glinianego naczynia – popielnicy lub składano bezpośrednio do jamy grobowej. W pochówkach szkieletowych ciało

Ścieżka kulturowa Kręgi Kamienne fot. MG

zmarłego chowano w trumnie z kłody drewna. Goci kontrolowali handel między północą a południem Europy, przede wszystkim zaś szlak bursztynowy. Podejmowali liczne i dalekie wyprawy, dzięki czemu do osad gockich docierały niezwykle cenne importy z terenów strefy śródziemnomorskiej. Bogactwo wyposażenia grobów oraz zabytki pochodzące z osad świadczą o wysokim statusie ekonomicznym oraz o dalekosiężnych kontaktach handlowych. Zabytki odkryte przez archeologów w okolicach Leśna można zobaczyć w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Chojnicach.

7 KOŚCIÓŁ PW. PODWYŻSZENIA KRZYŻA ŚWIĘTEGO W LEŚNIE

Pierwsza wzmianka źródłowa o Leśnie pochodzi z 1354 r. i dotyczy nadania wsi rycerskiej na prawie chełmińskim przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Winrycha von Kniprode. Istnienie parafii i pierwszego drewnianego kościoła w Leśnie potwierdzają źródła z roku 1534, kiedy to zostają wymienione w inwentarzu dóbr biskupa włocławskiego. Patronką kościoła w tym czasie była św. Katarzyna. Według kroniki parafialnej ówczesny kościół spłonął ok. 1634 r. Nowa świątynia wzniesiona została między rokiem 1634 a 1687, najprawdopodobniej w 1650. W tym czasie nastąpiła zmiana wezwania kościoła. Fundatorką nowej świątyni miała być królowa Maria Ludwika Gonzaga, francuska żona dwóch polskich królów: Władysława IV i Jana II Kazimierza. W roku 1687 odbyła się kolejna wizytacja biskupa, która dostarcza więcej informacji o samym budynku. Jest to jednak opis kościoła odmiennego od dzisiejszego. Ciekawe są informacje o dzwonnicy, wskazujące na jej współczesny wygląd: „...dobra i pięknej roboty, unosi się spiczastą wieżą w przestworza, cała z drewna, zewnątrz obita deskami, gontami nakryta”. Kościół był kilkakrotnie przebudowywany. W 1710 r. stwierdza się, że dzwonnica jest w dobrym stanie, a kościół wymaga wielkiej naprawy lub wybudowania nowego. Budowę rozpoczęto w 1710 r. lub krótko po tym roku, dobudowując kościół do starszej, XVII-wiecznej dzwonnicy. Budowę prowadził ks. Szymon Koliński, od roku 1705 do 1757 proboszcz parafii w Brusach. W okresie reformacji, od ok. 1584 r., Leśno utraciło status parafii, aby stać się filią kościoła w Brusach (do 1859 r.). W roku 1728 kościół w Leśnie wizytował archidiakon pomorski ks. Józef Narzyski. Z opisu wizytatora wynika, że we wsi znajduje się kościół, który bryłą i jego wnętrzem przypomina dzisiejszą świątynię. Obiekt, jako jedyny z pomorskich kościołów zrębowych, jest świątynią trójnawową. Strzelista dzwonnica jest budowlą słupowo-ramową o gotyckim kształcie. Nad jej czworobocznym korpusem nadwieszona jest ośmioboczna izbica z wysoką piramidą ośmiobocznego dachu. Ściany wieży dzwonnej, jej zwieńczenie oraz korpus nawowy i prezbiterium pokryte są gontem. Drewniana wieża liczy 32 m wysokości i zaliczana jest do najwyższych tego typu obiektów w Polsce. Nowa organistówka powstała w 1893 r., a plebania w 1904. Zabytkowe wyposażenie kościoła w większości wykonane zostało w XVIII wieku. Do najstarszych należy belka tęczowa z Grupą Ukrzyżowania, którą tworzy barokowa rzeźba ukrzyżowanego Chrystusa (II poł. XVII w.) w asyście rzeźb Matki Boskiej Bolesnej i św. Jana Ewangelisty (późnogotyckie z początku XVI w.). Ołtarz główny to dzieło późnobarokowe z XVIII w.

Kultura wielbarska to kultura archeologiczna epoki żelaza rozwijająca się między I a V wiekiem na terenach obecnej północnej oraz wschodniej Polski oraz zachodniej Ukrainy. Nazwa tej kultury pochodzi od stanowiska archeologicznego – cmentarzyska w Wielbarku pod Malborkiem. Na kulturę wielbarską wpłynęli w znaczącym stopniu pochodzący ze Skandynawii Goci i Gepidzi.

Kościół w Leśnie fot. MG

Kościół w Leśnie należy do najlepiej zachowanych i najbardziej oryginalnych drewnianych kościołów kaszubskich. Jest wpisany do rejestru zabytków, czyli wykazu obiektów objętych szczególną ochroną prawną.

Kapliczka św. Izydora fot. MG

Jest trójdzielny i dwukondygnacyjny z rzeźbą Ducha Św. w postaci gołębiczy w zwieńczeniu. W polu środkowym znajduje się obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem w srebrnej sukience (kopia z XX w. z poprzedniego barokowego). Na zasuwie umieszczony jest Chrystus na krzyżu (z 1902 r.), a w polach bocznych Matka Boska Bolesna i św. Jan Ewangelista (prawdopodobnie też z 1902 r.). W zwieńczeniu ołtarza umieszczony jest obraz św. Franciszka z przełomu XIX i XX w. Dwa barokowe ołtarze boczne pochodzą z końca XVII w. Lewy zdobią rzeźba św. Katarzyny, pilastry z bogatą dekoracją owocowo-akantową, putty i dwa obrazy. W polu środkowym jest to obraz św. Katarzyny (z końca XIX w.), a w zwieńczeniu Matka Boska z Dzieciątkiem ukazująca się nieznanemu świętemu (barokowy z XVIII w.). Ołtarz prawy tworzą rzeźby świętych Mikołaja i Wojciecha oraz Piotra i Pawła, a także dwa obrazy: „Zdjęcie z krzyża”, a w zwieńczeniu „Święta Rodzina”, prawdopodobnie z 1875 r. W prezbiterium znajduje się regencyjno-rokokowy ołtarz z przedstawieniem św. Jana Nepomucena w srebrnej sukience z połowy XVIII w. Na uwagę zasługuje barokowa ambona z początku XVIII w. wzbogacona rzeźbami Chrystusa i ewangelistów: św. Marka, św. Łukasza i św. Jana (rzeźba św. Mateusza została skradziona), a także prospekt organowy z początków XVIII w. i zabytkowa chrzcielnica klasycystyczna z połowy XIX w. W ogrodzie przy plebanii znajduje się kapliczka św. Izydora wykonana przez Włodzimierza Ostoja-Lniskiego z Czerska. Dobry stan kościoł w Leśnie zawdzięcza pracom renowacyjnym i konserwatorskim prowadzonym przez miejscowych proboszczów: ks. Franciszka Szwabę – proboszcza parafii w latach 1964-1993, a od 1993 ks. Stanisława Pluto Prondzińskiego.

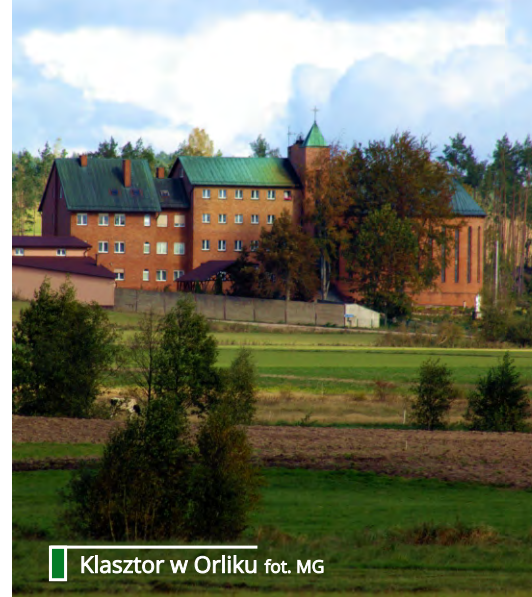
Wnętrze Kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Leśnie fot. MP

8 KLASZTOR W ORLIKU

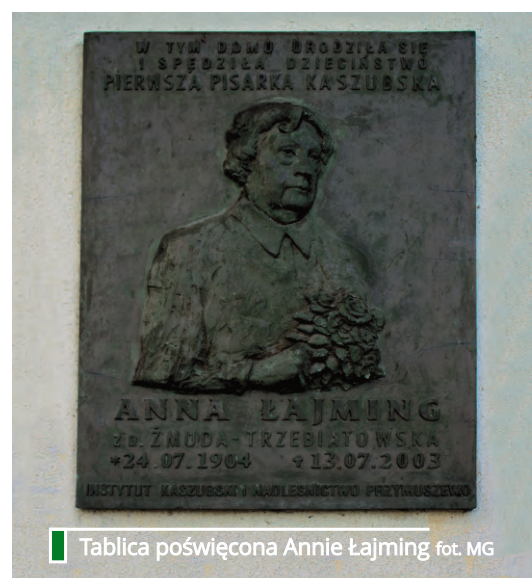
Siostry Franciszkańki z Orlika należą do Zgromadzenia Sióstr od Pokuty i Miłości Chrześcijańskiej, które powstało 10 maja 1835 r. w Holandii. Zanim trafiły do Orlika, przyczyniły się do powstania w Chojnicach Zakładu św. Karola Boromeusza. Inicjatorem ich sprowadzenia do Chojnic był proboszcz ks. Augustyn Behrendt. Pracę na rzecz chorych i biednych w mieście rozpoczęły 9 października 1867 r. Prowadziły przedszkole, szkołę i sierociniec, uczestniczyły w budowie szpitala, by później pracować w nim jako pielęgniarki i salowe. Zakład powstawał w latach 1867-1910 według projektu architekta gdańskiego Voigta. Do Orlika siostry dotarły 14 listopada 1934 r. Wszystko zaczęło się od uporządkowania zniszczonych zabudowań i zaniedbanego gospodarstwa. Zanim plany dotyczące budowy klasztoru w Orliku nabrały realnych kształtów, siostry mieszkaly w starym zabudowaniu w tzw. Domu św. Józefa. Po długich staraniach w 1937 r. rozpoczęto budowę. Jeszcze tego roku były gotowe mury klasztoru. W czasie II wojny światowej w budynku stacjonowali Niemcy. Od 4 października 1948 r. funkcję domu głównego, a więc siedziby polskiej prowincji Zakonu, przeniesiono z Chojnic do Orlika.

9 IZBA ANNY ŁAJMING W PRZYMUSZEWIE

Izba znajduje się w budynku szkoły podstawowej. Anna Łajming to kaszubska pisarka urodzona 24 lipca 1904 r. w Przymuszewie w rodzinie Żmuda Trzebiatowskich. Jej ojciec był pracownikiem Nadleśnictwa Przymuszewo. Na budynku, w którym się urodziła, umieszczona jest tablica pamiątkowa. Jako młoda dziewczyna była sekretarką Stanisława Sikorskiego, pierwszego starosty chojnickiego w odrodzonej Rzeczpospolitej. Zaczęła pisać dopiero w 1958 r. Jej utwory opisują realia życia wioski południowych Kaszub pod koniec zaboru pruskiego i w latach 30. XX w. Pisała po polsku wplatając w tekst kaszubskie dialogi. Jest autorką powieści, sztuk teatralnych, opowiadań i wspomnień poświęconych Kaszubom. W swoich opowiadaniach powraca do świata dzieciństwa i młodości, spędzonych wśród kaszubskich pustkowi. W otoczeniu borów, piaszczystych wzgórz i błękitnych, zaborskich jezior jej bohaterowie pędzą życie surowe, ubogie, ale uczciwe i pełne życzliwości dla świata i ludzi. Od 1973 r. była członkiem Związku Literatów Polskich. W 1974 r. wyróżniono ją Medalem Stolema, odznaczeniem przyznawanym przez Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie dla osób, które przyczyniły się do pomnożenia dorobku kultury Kaszub i Pomorza. Po wojnie mieszkała w Słupsku. Od roku 2000 jest Honorowym Obywatelem Miasta Słupska. W 2005 r. jej imieniem nazwano jedną ze słupskich ulic. Zmarła w Słupsku 13 lipca 2003 r., gdzie została pochowana na Starym Cmentarzu. Jej synem jest plastyk, prof. Włodzimierz Łajming. Izbę pamięci w Przymuszewie można zobaczyć w godzinach pracy szkoły. Do Przymuszewa oraz innych zaborskich wsi i pustkowi, opisywanych przez Annę Łajming, można dotrzeć Literackim Szlakiem Turystycznym. Szlak wyznaczony został przez Zaborskie Towarzystwo Naukowe z Brus. W podróż warto zabrać przewodnik historyczno-literacki, który można pobrać ze strony internetowej stowarzyszenia.

Klasztor w Orliku fot. MG

Tablica poświęcona Annie Łajming fot. MG

W szkole w Przymuszewie w latach 1925-1929 nauczycielem był Józef Gierszewski ps. „Ryś”. Józef Gierszewski walczył w wojnie bolszewickiej, był porucznikiem rezerwy Wojska Polskiego. W czasie II wojny światowej pełnił funkcję komendanta głównego największej na Pomorzu organizacji ruchu oporu - Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”. Został zamordowany w pobliżu Przymuszewa na terenie Leśnictwa Dywan pod koniec czerwca 1943 r.

Sosna „Mątewka” w Przymuszewie fot. ZG

Dawny młyn w Kaszubie fot. MG

Kapliczka z 1904 r. w Kaszubie fot. MG

W pobliżu Przymuszewa przy drodze do Wysokiej Zaborskiej rośnie Sosna Mątewka. Jest to rozłożyste drzewo o niezwykłym kształcie, które może liczyć obecnie ponad 150 lat. Mątewka to dawny przyrząd kuchenny z drewna służący do mieszania ciasta, jajek itp. Sosna Mątewka, jakby wielki krzak, wydaje się być dziwem natury, jednak prawda o niej jest zupełnie inna. Anna Łajming wyjaśnia prawdopodobne pochodzenie pokroju drzewa w drugim tomie swoich wspomnień pt. „Młodość”, przytaczając rozmowę, jaką jej ojciec odbył ze swoimi sąsiadami w Parzynie:

„...Rekowska uśmiechnięta pokazała z dala nową mątewkę. Ojciec niezadowolony rzekł:

– Po co niszczyła chójeczki? Tęc takô sosna ju w górę nie urosnie, a ostanie szadô.

– Szadô, mówita? odezwał się Windorpski, puszczać z ust kłęby dymu, a potem spluwając na bok.

– Chójka szadô nie ostanie, bo na nowo wéstrzeli w górę.

– Jak je małô, i to krzewô, wéstrzeli. A jak je dużô, to nie. Ta mątewka, co Rekoskô trzimô, je z duzi chójeczki – odrzekł ojciec i zaraz dodał: – W Przymuszewie na naszym ugorze rosne sosna szadô na szterê boci. Bo jesz ojc taciégô Heringa, mojęgo dôwnégô sąsada, ucął sobie z ni czubek na mątewkę, jak boła małô. A chójka potem ju rosła rozkraczonô do dzys dnia. Ale to boło jesz, jak Przymuszewo nôleżało Widrowi.”

10 KASZUBA

Kaszuba to dawna osada młyńska, która w XVI w. stanowiła dobra królewskie. Pracujący tutaj młynarz, poza opłacaniem czynszu z młyna, zobowiązany był do odbywania straży w puszczy leśnierskiej. Od 1753 r. wieś wraz z młynem przeszła na własność rodziny Głowczewskich. W 1840 r. nastąpił podział majątku między Jana i Michała Kossak-Głowczewskich. Do Głowczewskich należał młyn w Kaszubie, a do lat 70. XIX w. także ten w Milachowie (Rolbiku-Młyn). Młyn w Milachowie kupił pochodzący z Jezewa koło Wiela Józef Wielewski. Młyn w Kaszubie generalną modernizację przeszedł w 1911 r., a nieczynny od lat tartak został wówczas zlikwidowany. W 1912 r. Bronisław Głowczewski wybudował nowy dwór murowany w miejscu dawnego drewnianego z 1815 r. Zbudowany został na wzór jednego z pierwszych murowanych dworów w okolicy – dworu Jezierskich z Leśna. Bronisław Głowczewski był propagatorem nowoczesnego rolnictwa, a od 1916 r. udziałowcem spółki handlowej „Bazar” w Brusach. Majątek pozostawał w rękach rodziny Kossak-Głowczewskich do 1945 r., kiedy to został upaństwowiony. Młyn w Kaszubie od 1985 r. ponownie stanowi własność prywatną. Jesienią 1946 r. Kaszuba oraz okoliczne wsie były areną zdarzeń związanych z powojenną aktywnością partyzantów z V Wileńskiej Brygady AK mjr. „Łupaszki”. Przy wjeździe do Kaszuby znajduje się przydrożna kapliczka z 1904 r. zbudowana przez rodzinę Głowczewskich jako wotum dziękczynne za urodzenie syna. Na cokole znajduje się figura Najświętszego Serca Pana Jezusa, a we wnęce figurka Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej. Podczas II wojny światowej kapliczka została zniszczona przez Niemców, a po wojnie odnowiona przez Andrzeja Mruczyńskiego. Przy młynie w 2018 r. urządzono przenoskę dla kajaków na szlaku Zbrzycy.

11 PIEC CHLEBOWY W WIDNIE

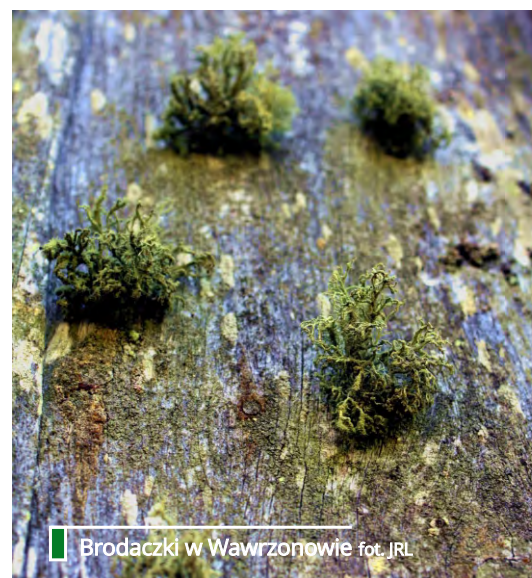
Piec chlebowy jest rekonstrukcją pieca, który dawniej stał we wsi. Prace zduńskie wykonał Kazimierz Budziński z Kosobud. Od 1998 roku, w pierwszą sobotę sierpnia, w Widnie odbywa się Święto Kaszubskiego Chleba, w trakcie którego wypieka się chleb według tradycyjnych receptur. Co roku czyni to Agnieszka Wera, mieszkanka Widna. Impreza ta połączona jest z konkursami, biesiadą i różnymi atrakcjami dla dzieci. Piece chlebowe jeszcze do niedawna stały w Czernicy i Windorpiu.

12 ŚCIEŻKA EDUKACYJNA DOLINA KULAWY

Ścieżka zaczyna się na parkingu przy moście nad rzeką Kulawą w ciągu drogi Laska-Parzyn. Biegnie wzdłuż malowniczej Kulawy, aż do południowego brzegu jeziora Małe Głuche. Trasa o długość około 5 km prowadzi dnem rynny subglacjalnej. Ścieżka wyposażona jest w tablice edukacyjne przedstawiające najciekawsze elementy związane z doliną rzeczną. Po drodze mijamy kompleks łąk funkcjonujący dzięki dawnemu systemowi nawadniającemu oraz niecodzienny pomnik przyrody – drewnianą stodołę w osadzie Wawrzonowo, będącą siedliskiem chronionych porostów – brodaczek. Na ścieżce zainstalowano drewnianą kładkę umożliwiającą poznanie profilu glebowego rędzin pojeziernych oraz rzadkich gatunków roślin torfowiskowych, m.in. paprotnika – nasięźrzała pospolitego i storczyków – kukułki krwistej i kruszczyka błotnego. W końcu XIX wieku w dolinie Kulawy wybudowano system grzebieniowy, służący do nawadniania okolicznych łąk. System zaczyna się na południowym krańcu jeziora Małe Głuche, przy moście, gdzie znajduje się jaz. Skrajem doliny prowadzi rów – doprowadzalnik, od którego odchodzą rowy nawadniające. Z nich z kolei woda rozlewa się na łąki specjalnymi bruzdami. Nadmiar wody powraca do rzeki. Staraniem Nadleśnictwa Przymuszewo system ten został w 2008 r. odbudowany. Wykorzystywany jest w okresie wegetacyjnym. W północnej części doliny Kulawy w 2009 roku utworzono rezerwat przyrody.

Pieczenie chleba w Widnie fot. MP

Brodaczki w Wawrzonowie fot. JRL

Elementy systemu nawodnień na ścieżce edukacyjnej „Dolina Kulawy” fot. ANP

Ścieżka edukacyjna „Dolina Kulawy” fot. MG

Punkty edukacyjne na ścieżce „Dolina Kulawy”

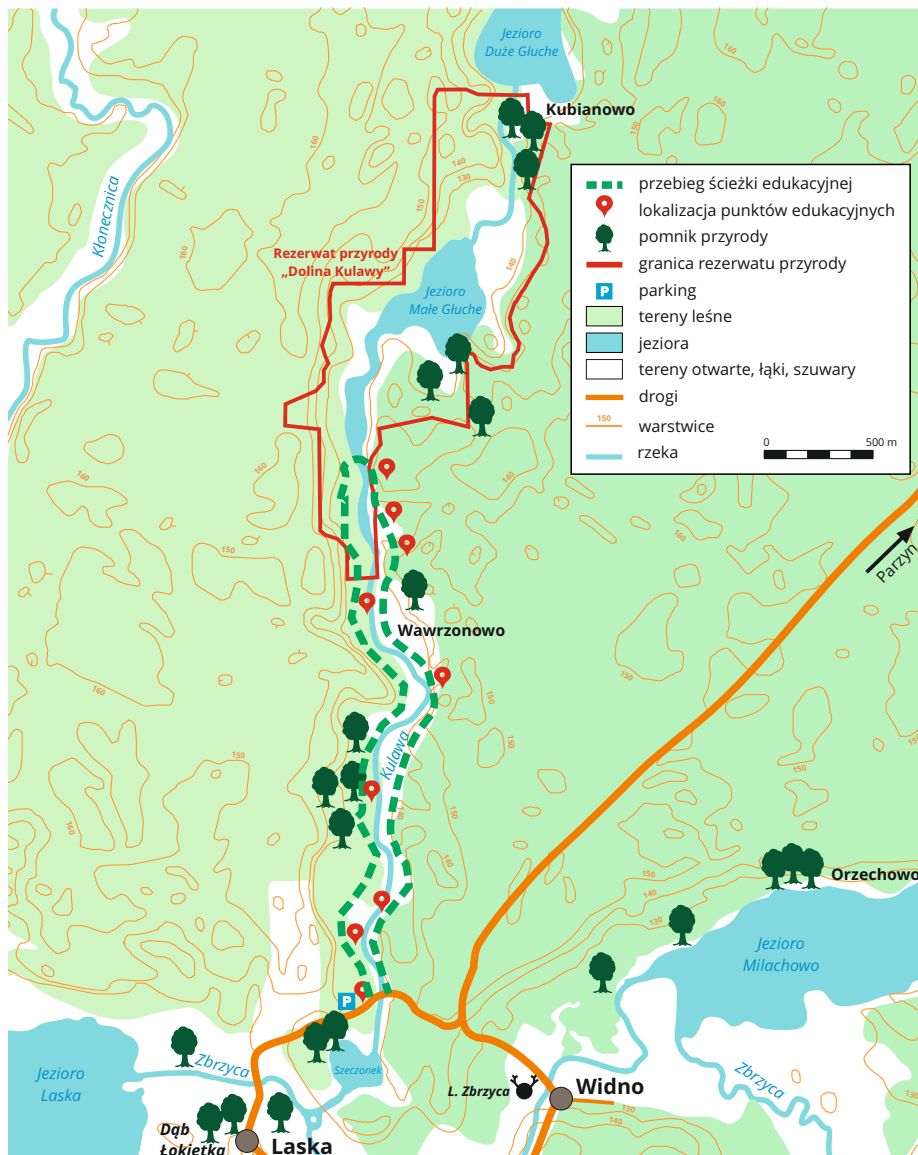
1. Witamy w „Dolinie Kulawy”
2. Jak powstała dolina Kulawy
3. Działalność bobrów
4. Rzeka i jej bogactwo
5. System nawodnień łąk w dolinie Kulawy
6. Rzędziny pojeziorne w rynnach Jezior Głuchych
7. Rośliny siedlisk nawęglanowych
8. Elementy systemu nawodnień
9. Lasy łągowe

Dąb Łokietka w Lasce fot. JRL

„Łokietek” mierzy ponad 8 m obwodu fot. MG

13 DĄB ŁOKIETKA W LASCE

Rosnący w Lasce okazały pomnik przyrody mierzy 31 m wysokości i 822 cm w obwodzie. Jest to dąb szypułkowy. Zlokalizowany jest przy dawnej siedzibie Nadleśnictwa Laska, które funkcjonowało w latach 1890-1972. Drzewo podobno ma 400 lat i nie wiadomo, dlaczego nosi taką nazwę. Jest zdecydowanie zbyt młode, aby król Władysław Łokietek (1260-1333) mógł być jego rówieśnikiem. W cieniu „Łokietka” wzrasta dąb „Jan Paweł II”, którego pracownicy Nadleśnictwa Przymuszewo posadzili z nasion poświęconych przez papieża w roku 2004. Niedaleko dębu Łokietka rośnie kolejne drzewo objęte ochroną w postaci pomnika przyrody. Jest to również dąb szypułkowy już nie tak imponujących rozmiarów jak „Łokietek”, ale również rozłożysty i okazały. Jego wysokość mierzy 23 m, a obwód w pierśnicy 431 cm. Laska jest ważnym etapem na szlaku kajakowym Zbrzycy.

14 KOŚCIÓŁ PW. ŚW. BARBARY W SWORNEGACIACH

Kościół, który współcześnie znajduje się we wsi, został wybudowany w latach 1912-1916. Jest on wpisany do rejestru zabytków. Zanim powstał, istniały tutaj świątynie drewniane. Jedna z nich, także pw. św. Barbary, od 1982 r. znajduje się w Kaszubskim Parku Etnograficznym im. Teodory i Izydora Gulgowskich we Wdzydzach Kiszewskich. Pierwsze informacje o Swornegaciach pochodzą z 1272 r. w związku z ufundowaniem tu klasztoru augustianów przez księcia pomorskiego Mściwoja II (Mestwina II) i jego żonę Eufrozyne. Papież Grzegorz X w bulli z 15 lipca 1272 polecił opiece biskupów chełmińskich ulokowany tutaj zakon eremitów. Informacja o pierwotnym drewnianym kościele klasztorным pw. św. Jana Chrzciciela pochodzi z 1275 r. W 1303 r. augustianów przeniesiono do Oliwy, a ich majątek przejęty został przez cystersów. W 1333 r. cystersi dokonują zamiany posiadłości z Krzyżakami, a wieś zostaje ponownie lokowana, tym razem na prawie chełmińskim i włączona do komturstwa tucholskiego. Dawny budynek klasztorny został zmieniony przez Krzyżaków na dwór. W tym samym roku patronem kościoła, prócz św. Jana Chrzciciela, stał się św. Bartłomiej Apostoł. Parafia erygowana została w pierwszej połowie XIV w., wzmiankowana w 1382 r. W roku 1617 kościół w Swornegaciach stał się filią parafii w Konarzynie. Drewniany kościół zrębowy pw. św. Barbary powstał ok. 1700 r., a dzwonnica w 1740. Od roku 1916 użytkowany był sporadycznie z powodu wybudowania nowego,

Wyplatanie kosza z korzeni sosny fot. MPo

Nazwa **Swornegacie** wywodzi się od dwóch kaszubskich słów. *Swora* to warkocz pleciony z korzeni sosnowych, wykorzystywany przez tutejszych mieszkańców do umacniania – *gacenia* – brzegów rzek.

Widok na kościół w Swornegaciach od strony rzeki Brdy fot. MG

Figura św. Maksymiliana w Swornegaciach autorstwa Józefa Chelmskiego fot. MG

Wnętrze kościoła w Swornegaciach fot. ZCh

murowanego. W 1901 r. powstał budynek obecnej plebanii. Parafia Swornegacie została przywrócona w 1909 r. na mocy aktu z 19 listopada 1908 r, wydanego przez biskupa chełmińskiego Augustyna Rosentretera, jednego z bardziej znanych Kosznejdrów. Budowę nowego kościoła rozpoczęto z inicjatywy proboszcza ks. Franciszka Drapiewskiego. Świątynia zaprojektowana została w stylu neobarokowo-modernistycznym przez Fritza Kunsta, architekta z Kolonii. Nowy kościół został poświęcony 22 października 1916 r. Jego wnętrze zdobi secesyjna polichromia, której głównym wykonawcą był brat proboszcza, Władysław Drapiewski, jeden z najbardziej znanych twórców ściennego malarstwa sakralnego I połowy XX wieku. Na ścianach prezbiterium znajdują się malowidła przedstawiające anioły. Pierwotnie Władysław Drapiewski tego dzieła nie ukończył. Przez wiele lat w miejscu, gdzie jeszcze do wybuchu II wojny światowej stała ława kolatorska, ściana była biała. Dopiero na zlecenie ks. Benedykta Gierszewskiego, który od 1958 do 2000 r. pełnił posługę kapłańską w parafii pw. św. Barbary w Swornegaciach, wymalowano dwa brakujące anioły po prawej stronie prezbiterium. Dzieła tego dokonał Kazimierz Falkowski, malarz sakralny pochodzący z Czerska. Ołtarz główny tworzy figura Serca Pana Jezusa i obraz św. Barbary, a w zwieńczeniu obraz św. Antoniego z Padwy z Dzieciątkiem Jezus. Ołtarze boczne zdobią obraz św. Józefa oraz kopia obrazu hiszpańskiego malarza barokowego z XVII w., Bartolomé Estebana Murilla, przedstawiającego Maryję Niepokalanie Poczętą. Nad ołtarzem na sklepieniu znajdują się malowidła przedstawiające Jezusa w otoczeniu Matki Boskiej i czterech ewangelistów. Interesujące są także bogato dekorowane organy, prawdopodobnie pochodzące z dawnego kościoła ewangelickiego w Przechlewie. Uwagę przykuwają także żyrandole wykonane z drewna i poroży jeleni, które powstały z inicjatywy ks. Benedykta Gierszewskiego, pasjonata łowiectwa i hodowcy posokowców. W kościele znajdują się dwa zabytkowe feretrony. Barokowy, pochodzący z I połowy XVIII w., z nowymi obrazami i rokokowy, z drugiej połowy XVIII w., z obrazami barokowo-ludowymi malowanymi na desce, przedstawiającymi Chrystusa w grobie i św. Barbarę.

Dom Rękodzieła Ludowego w Swornegaciach fot. MPO

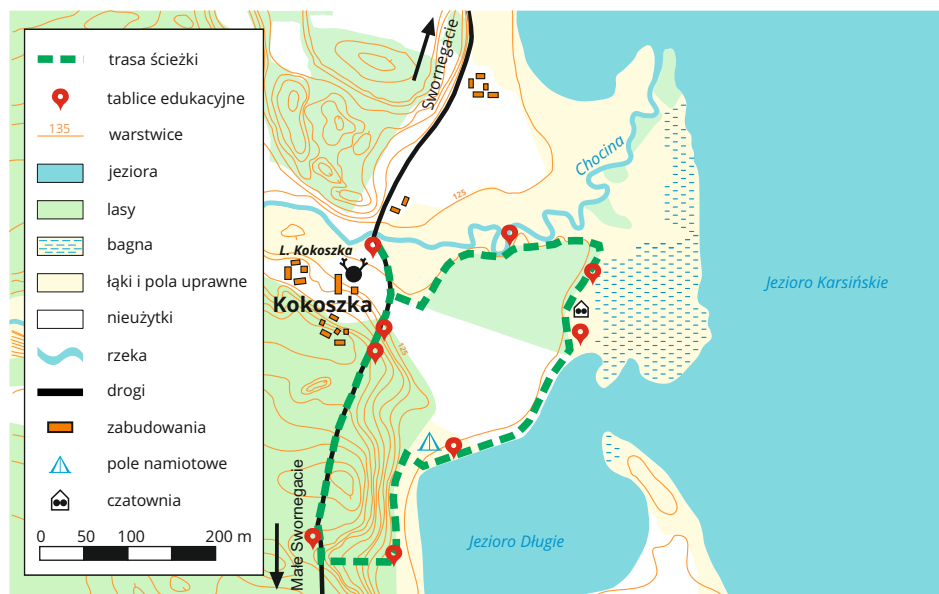
15 KASZUBSKI DOM RĘKODZIEŁA LUDOWEGO W SWORNEGACIACH

Dom Rękodzieła jest placówką Gminnego Ośrodka Kultury w Chojnicach. Budynek został zaprojektowany przez Jana Sabiniarza. Budowę na fundamentach starej szkoły z drugiej połowy XIX w. rozpoczęto 7 lipca 2004 r. Niecałe 7 miesięcy później, 3 lutego 2005 r., został oddany do użytku. Oprócz punktu informacji turystycznej pełni funkcję centrum kultury regionalnej. Przygotowana ekspozycja przedstawia dawne przedmioty użytkowe z terenu Swornegaci i okolic. Na wystawie znajduje się też dłubanka, siedemnastowieczna łódź wykonana z jednego pnia potężnej sosny. W 2006 r. została wyłowiona przez rybaków z jeziora Dużego Głuchego koło Chocińskiego Młyna. W trakcie prac konserwacyjnych oszacowano, że powstała w latach między 1630 a 1690. W sąsiednim budynku Wiejskiego Domu Kultury organizowane są warsztaty garncarskie, warsztaty wyplatania wikliny i wypieków chleba domowym sposobem. Do tego ostatniego celu wybudowano specjalną wiatę z piecem chlebowym opalonym drewnem. Miejsce słynie z organizacji koncertów, kiermaszów i jarmarków rękodzieła ludowego promujących kulturę Kaszub. Co roku na początku sierpnia odbywa się Test Kaszuba, gra terenowa z szeregiem zadań związanych z kaszubskimi tradycjami. W sąsiedztwie Domu Rękodzieła powstał sad starych odmian drzew owocowych. W sadzie ustawiono domki dla dzikich pszczół (m.in. murarki ogrodowej), zbudowane z trzciny, drewna i gliny.

16 ŚCIEŻKA ORNITOLOGICZNO-PRZYRODNICZA W KOKOSZCE

Ścieżka zlokalizowana jest przy leśniczówce Kokoszka, około 2 km od wsi Swornegacie. Trasa o długości 2,2 km wiedzie nad Chociną oraz brzegami jezior Długiego i Karskiego. Wyznaczona została, aby przedstawić wybrane gatunki ptaków w powiązaniu z siedliskami, w których żyją: rzeka, bagno, pas szuwarów, jezioro, pole uprawne i las. Ptaki można obserwować z czatowni stojącej nad brzegiem jeziora Karskiego.

Dom młynarza i karczma fot. MG

Kapliczka w Chocińskim Młynie fot. MG

17 WIEŚ KULTUROWA CHOCIŃSKI MŁYN

Wieś położona jest nad rzeką Chociną, na skrzyżowaniu drogi wojewódzkiej nr 236 Konarzyńki-Brusy z drogą powiatową, prowadzącą z Chojnic przez Charzykowy. Zespół przestrzenny Chocińskiego Młyna stanowił pierwotnie osadę młyńską. Pierwsze zapisy w dokumentach, w których wymieniany jest młyn konarzyński, zwany Chocina, odnotowano w 1653 r. Z 1789 r. pochodzi informacja o szlacheckim młynie zbożowym i tartaku wodnym. W XVIII w. wybudowano tutaj dwór i zabudowania gospodarcze, które w połowie XIX w. należały do folwarku Małe Konarzyńki (dzisiejsze Konarzyńki). W XVIII i XIX w. istniały w okolicy dwie huty szkła: jedna w pobliżu zabudowań dworskich, druga nad jeziorem Duże Głuche. Istniejąca w sąsiedztwie współczesnego mostu, zabytkowa, drewniana chałupa została zbudowana w II połowie XIX w. Znajdowała się w niej karczma i dom młynarza. Ostatnim młynarzem-karczmarzem był niejaki Fritz Senkpil. Od niego w 1922 r. zabudowania i urządzenia nad Chociną nabył Walerian Łosiński, kupiec z Wiela. Dawna karczma i dom młynarza zostały przebudowane i odnowione w 1926 i 1972 r. Tuż obok znajdował się młyn, a na przeciwległym brzegu tartak wodny (jego ruiny istnieją do dziś). Ze starych fotografii oraz kart ewidencyjnych zabytków z 1965 r. wynika, że młyn był budynkiem dwukondygnacyjnym na planie prostokąta. Ściany wykonane były z muru pruskiego, na poddaszu z desek. Na dwuspadowym dachu znajdowała się metalowa chorągiewka z napisem: „E. Haken 1843”. Dla władz komunistycznej Polski prywatny młyn był problemem. W 1967 r. pretekstem do jego likwidacji był przejeżdżający drogą Chojnice-Bytów kolarski Wyścig Pokoju. Młyn został jednak rozebrany rok później. W tym samym roku zmarł młynarz. Od tego czasu resztą majątku zarządzał jego syn Władysław Łosiński, w czasie II wojny światowej żołnierz generała Maczka. Znajdujący się na drugim brzegu tartak wodny został wybudowany w XIX w., a w 1923 r. gruntownie przebudowany. Była to budowla w całości drewniana, o konstrukcji słupowo-ramowej, oszalowana, na rzucie wydłużonego prostokąta. Posiadał napęd na koło

Ruiny dawnego tartaku w Chocińskim Młynie fot. JRL

przedsiębiorne. Tartak, pomimo wielu prób remontów, niszczy do dziś. W jego sąsiedztwie powstał niewielki nowy tartak i przebudowana na kaszubski styl drewniana chałupa tzw. „Poniatówka”. „Poniatówki” to budynki mieszkalne z drewna, powstające w Polsce w okresie parcelacji ziem w latach trzydziestych XX wieku. Inicjatorem akcji osadniczej był ówczesny minister rolnictwa Juliusz Poniatowski (1886-1975). Chałupa do Chocińskiego Młyna została przeniesiona z innej części kraju. Nowa zabudowa, która powstała za tartakiem w ostatnich latach, nawiązuje do architektury regionalnej, charakterystycznej dla południowych Kaszub. Autorem projektu jest Jan Sabiniarz. W skład osady nad Chociną wchodzi zabudowania dawnego Nadleśnictwa Chociński Młyn, pochodzące z drugiej połowy XIX w. W 1999 r. znalazły się one w zarządzie Parku Narodowego „Bory Tucholskie” w celu utworzenia w tym miejscu Centrum Edukacji Przyrodniczej. Centrum tworzy budynek zaplecza dydaktycznego (wybudowany w 2015 r.), zagroda pokazowa zwierząt (2018) i muzeum przyrodnicze (w budowie, w miejscu rozebranego dworu z XIX w.). W planach jest utworzenie ścieżki dydaktycznej i pawilonów ekspozycyjnych. W skład dawnej zabudowy leśnej wchodzi dwa budynki drewniane, zlokalizowane w sąsiedztwie Bożej Męki. Przydrożna kapliczka znajduje się przy drodze prowadzącej do Konarzyn. Została poświęcona 29 czerwca 2014 r. Kapliczkę zaprojektował i wykonał Jakub Orpiszewski, chojnicki rzeźbiarz i rysownik, autor m.in. ołtarza w kościele pw. Matki Boskiej Częstochowskiej w Charzykowach. Figura Chrystusa wykonana została z dębu czarnego, który ofiarowany został przez pomysłodawcę kapliczki – mieszkańca Chocińskiego Młyna Jerzego Banaszewskiego. Chociński Młyn znajduje się na skrzyżowaniu szlaków turystycznych. Poniżej tartaku i dawnego młyna od 2019 r. znajduje się przystań kajakowa w ramach sieci Pomorskich Szlaków Kajakowych. Z dworca kolejowego w Chojnicach można tutaj dotrzeć niebieskim szlakiem rowerowym. Przez wieś prowadzą ponadto trzy szlaki rowerowe (czerwony, żółty i czarny) w ramach sieci Kaszubska Marszruta.

Chocina to popularny szlak kajakowy fot. MG

Nadleśnictwo Chociński Młyn
powstało 1 lipca 1894 r. na powierzchni 6 333 ha. Tworzyły je leśnictwa: Drzewicz, Kopernica, Chociński Młyn, Żychce i Osusznica.

Do 1901 r. powierzchnia nadleśnictwa wzrosła do 9 268 ha, dzięki utworzeniu leśnictw Łukomie (od 1973 Wolność) i Zielona Chocina. W 1908 r. do Chocińskiego Młyna na krótko włączono leśnictwa Bachórz i Funka. Leśnictwa te oraz Jezioro Charzykowskie w 1910 r. weszły do nowoutworzonego Nadleśnictwa Klosnowo, krótko nazywanego Chojnice. Już w 1911 r. Nadleśnictwo Klosnowo zajmowało powierzchnię 9 167 ha i składało się z 6 leśnictw: Kłodawa, Powalki, Funka, Dębowa Góra, Bachórz i Drzewicz. Nadleśnictwo Chociński Młyn zlikwidowano w 1972 r. W latach 1973-1978 włączono je do Nadleśnictwa Osusznica (obręb Chociński Młyn), a od 1979 r. do Nadleśnictwa Przymuszewo. Leśnictwa Wolność i Kopernica włączono do nadleśnictwa Ryteł.

Zabytkowa chata przy drodze w Chocińskim Młynie fot. MG

Zielony Pałac koło Męcikała fot. MG

Pomnik pamięci w Męcikale fot. MG

Gwiazda św. Huberta fot. MG

18 ZIELONY PAŁAC KOŁO MĘCIKAŁA

W odległości około 4 km na południe od Męcikała znajduje się Zielony Pałac, tajemnicze miejsce w lesie, gdzie podczas II wojny światowej zlokalizowany był bunkier partyzancki Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”. Z centrum wsi oraz parkingu leśnego Turowiec, zlokalizowanego przy drodze wojewódzkiej nr 235 z Chojnic do Brus, prowadzi w to miejsce czarna ścieżka spacerowa. W Zielonym Pałacu, prawdopodobnie od listopada 1943 r., mieściła się komenda powiatowa Gryfa. Załogę bunkra tworzył dwunastoosobowy oddział „Cis”, którym dowodził Henryk Grabosz ps. „Gwiazda”. W dniach 21 i 22 marca 1944 roku odbyła się tutaj potyczka pomiędzy ukrywającymi się w bunkrze partyzantami a żandarmerią i formacją Waffen SS z Wielkich Chełmów. W 2016 r., dzięki zaangażowaniu członków Stowarzyszenia Miłośników Historii Gryfa Pomorskiego „Cis” Męcikał, w miejscu, gdzie znajdował się bunkier, powstała rekonstrukcja jego zarysów z tablicami informacyjnymi. Utworzono też miejsce pamięci poświęcone siedmiu partyzantom, którzy zginęli w trakcie walki. Zaraz po potyczce zostali oni pogrzebani tuż przy bunkrze. Po ekshumacji zostali pochowani 25 listopada 1945 r. na cmentarzu ofiar zbrodni hitlerowskich w Brusach. W Męcikale, w sąsiedztwie budynku szkoły podstawowej, w 1969 r. powstał pomnik dla uczczenia ich pamięci.

19 GWIAZDA ŚW. HUBERTA

Pomnik zlokalizowany jest w lasach klosnowskich na terenie leśnictwa Funka przy „skrzyżowaniu siedmiu dróg”. Jego fundatorem był Jan Paweł Łukowicz (1886-1957), zasłużony chojnicki lekarz, wielki orędownik kultu św. Huberta, patrona myśliwych. Pomnik powstał na pamiątkę dramatycznego wydarzenia, które miało miejsce 17 października 1930 r. W trakcie nocnego powrotu dr. Łukowicza z polowania prawdopodobnie splotzone konie ciągnące bryczkę zatrzymały się przed kilkumetrową przepaścią. Fakt ten Łukowicz odnotował w rejestrze polowań zapiskiem: „17 paźdz. wieczorem Drzewicz: *Memento mori.*” Krótko po tym rozpoczął oficjalne starania u nadleśniczego z Klosnowa, Aleksandra Jezierskiego, oraz w Dyrekcji Lasów Państwowych w Bydgoszczy o zezwolenie na postawienie pomnika. W piśmie z 17 czerwca 1931 r. wskazał miejsce lokalizacji pomnika, które dobrze znał jeszcze z wypraw myśliwskich z ojcem – Janem Karolem Łukowiczem. Do władz leśnych zwrócił się z prośbą, aby pomnik nazywać „Gwiazdą św. Huberta”. Sam był autorem projektu, a gład, którego użyto do budowy pomnika, pochodził z Cołdanek, z gospodarstwa Adama Wolszlegiera. Płaskorzeźba powstała w pracowni chojnickiego rzeźbiarza Jana Schulza. Całość obelisku wykonała firma kamieniarska Edwarda Nussbaumera z Chojnic. Płaskorzeźba przedstawia św. Huberta w pozycji kłęczącej, odkładającego kuszę, a po jego lewej stronie widoczny jest pies. Naprzeciwko św. Huberta pomiędzy drzewami widać sylwetkę jelenia, w wieńcu którego znajduje się krzyż z odchodzącymi od niego promieniami. Poniżej płaskorzeźby znajduje się wykuty napis: SANCT HUBERTUS. Natomiast z tyłu głazu umieszczono inskrypcję dotyczącą fundatora: JOANNIS DE ŁUKOWICZ/DR.MED./3.XI.1931 R.

Siedmioramienna gwiazda symbolizowała miejsce, w którym krzyżowało się siedem leśnych dróg. Za pomnikiem umieszczony był dębowy krzyż z figurą Chrystusa. Uroczyste odsłonięcie i poświęcenie pomnika odbyło się 3 listopada 1931 r. Ceremonię poprzedziła msza św. odprawiona w kościele w Krojantach. Oprócz rodziny Łukowiczów w uroczystości wzięli udział starosta chojnicki dr Józef Zaleski, pierwszy dowódca 18 Pułku Ułanów płk August Brochowicz-Donimirski, delegacja Dyrekcji Lasów Państwowych w Bydgoszczy, przedstawiciele okolicznego ziemiaństwa, myśliwi i leśnicy. Łukowicz zwrócił się do przedstawicieli administracji leśnej o objęcie pomnika opieką. Krzyż i pomnik zostały zniszczone podczas okupacji. Ustawiony za pomnikiem krzyż został zniszczony przez hitlerowców pomiędzy 24 a 31 grudnia 1939 r., a znajdująca się na krzyżu figura Chrystusa została połamana. W 1941 r. leśniczy z Funki – Jan Szroeder (1890-1965) otrzymał od władz hitlerowskich rozkaz likwidacji pomnika. Został on rozebrany, ale głąz z płaskorzeźbą leśniczy zdołał zakopać. Zaraz po wojnie dr Łukowicz podjął starania mające na celu odbudowę pomnika i krzyża. Uroczystość poświęcenia odbyła się 3 listopada 1945 r. Wśród gości znaleźli się burmistrz Chojnic Jan Fons, sekretarz Powiatowej Rady Łowieckiej Polskiego Związku Łowieckiego Kazimierz Zimny i okoliczni leśnicy, w tym leśniczy z Funki Jan Schroeder. Wśród gości znaleźli się członkowie działającego przy Państwowym Gimnazjum w Chojnicach Koła Krajoznawczego im. Henryka Derdowskiego. Kołem tym kierowała kuzynka fundatora – Zofia Łukowicz (1911-2003), znana i ceniona chojnicka nauczycielka. Z Chojnic i Charzyków do pomnika prowadzi zielony szlak pieszy Strugi Siedmiu Jezior.

Jan Karol Łukowicz (1854-1918) to doktor medycyny, chirurg, który doprowadził w 1886 r. do budowy w Chojnicach szpitala sióstr franciszkanek. Kuratorium Zakładu św. Karola Boromeusza powierzyło mu obowiązki lekarza kierującego (ordynatora), a następnie dyrektora szpitala, który od 1955 r. nosi jego imię. Jego następcą na stanowisku dyrektora szpitala był syn **Jan Paweł Łukowicz (1886-1957)**, zapalony myśliwy i działacz regionalny. W miejscu dawnego Zakładu św. Boromeusza znajduje się obecnie Wszechnica Chojnicka. Jan Karol Łukowicz pochodził z wielce zasłużonej dla ziemi chojnickiej rodziny ziemiańskiej Sirwind-Łukowiczów herbu Newlin z Niw koło Zamartego. Jego żoną była Bogumiła Sikorska z Leśna.

Pomnik św. Huberta przy „skrzyżowaniu siedmiu dróg” w leśnictwie Funka fot. MG

Zabytkowa wyłuszcznia nasion fot. MG

Bocznica kolejowa lata 20. XX w. fot. ANR

Dwór w Klosnowie z 1912 r. fot. MG

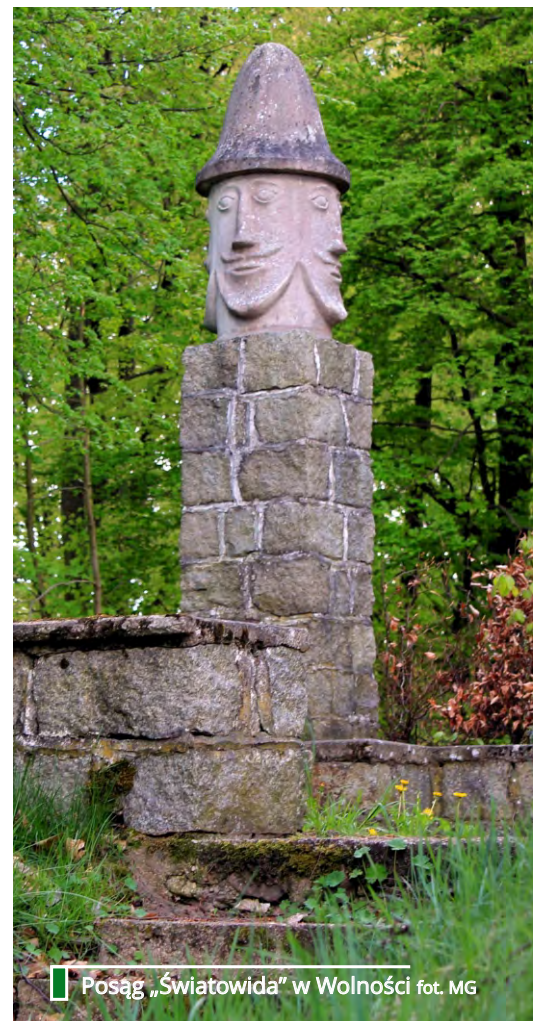
20 WYŁUSZCZARNIA NASION W KLOSNOWIE

Obiekt składa się z zabytkowej wyłuszcznicy wybudowanej w 1913 r. oraz nowoczesnej hali oddanej do użytku w 1999 r., do której przeniesiono cały proces wyłuszczenia szyszek drzew leśnych. Spowodowały to wymagania nowoczesnego nasienictwa leśnego jak i zmieniające się zasady regionalizacji nasiennej stosowanej w gospodarce leśnej. W wyłuszcznicy można zobaczyć, jak pozyskuje się nasiona drzew zamknięte w szyszkach. W dawnej technologii łuszcarskiej w dużym stopniu wykorzystywano siłę grawitacji, dlatego zabytkowy obiekt jest wielokondygnacyjny. W owym czasie wyłuszcznia w Klosnowie była fenomenem technicznym. Szyszki do wyłuszcznicy przywożone były koleją z terenu całej Europy i dzięki bocznicy kolejowej wagony podjeżdżały pod samą wyłuszcznicę (obecnie bocznica jest zdemontowana). W specjalnych urządzeniach szyszki suszy się w temperaturze 40-60°C. Doprowadzając pod wpływem temperatury do otwarcia szyszek, poddaje się je mechanicznym zabiegom w celu wytrąsania nasion. Pozyskane nasiona wędrują do „odskrzydlaczy” i wialni. Opałem do ogrzewania budynku i suszenia szyszek były szyszki już wyłuszczone. W ciągu doby można było wyłuszczyć około 6 ton szyszek. W procesie łuszcarskim szczególną rolę odgrywały dwa urządzenia: unikatowy silnik Diesla niemieckiej firmy Otto i szcrotkowa „odskrzydlarka” nasion. Silnik dzięki przekładniom pasowym i zębatym napędzał wszystkie urządzenia wyłuszcznicy oraz produkował prąd dla osady Klosnowo. Do dzisiaj zachował się on w bardzo dobrym stanie. Jakość i żywotność nasion poddawana jest kontroli w Stacji Oceny Nasion. Końcowym etapem cyklu produkcyjnego było oczyszczenie i spakowanie nasion. Pakowanie polegało na umieszczeniu ich w szklanych butlach, które następnie, szczelnie zamknięte, przechowywano w piwnicy w temperaturze 7°C. W wyłuszcznicy znajduje się izba edukacyjna oraz prowadzone są zajęcia dydaktyczne przez pracowników Nadleśnictwa Ryteł. Zwiedzanie wyłuszcznicy jest bezpłatne, a w celu umówienia wizyty zalecany jest kontakt telefoniczny: +48 52 3985613. Wokół budynku wyłuszcznicy wyznaczono ścieżkę edukacyjną poświęconą gospodarce leśnej oraz ochronie przyrody. W sąsiedztwie znajduje się galeria „Stara Remiza” przeznaczona do samodzielnego zwiedzania. Galeria otwarta jest całą dobę. Po drugiej stronie torów kolejowych usytuowany jest dworek z 1912 r., w którym do roku 1972 znajdowała się siedziba Nadleśnictwa Klosnowo (po 1972 włączonego do Nadleśnictwa Ryteł).

21 LAS WOLNOŚĆ

Las Wolność swoją nazwę zawdzięcza przywilejowi, wystawionemu mieszkańcom i miastu Chojnice w dniu 14 maja 1346 r. w Człuchowie, przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Henryka Dusemera. Z powodu wiernej służby nadał on: *„trzydzieści jeden łanów gaju (...), których to łanów nie powinni wykorzystywać do uprawy roli, lecz zachować tylko do sadzenia drzew i na pastwisko dla mieszczan, do posiadania jako wolne dziedzictwo z prawem wieczystym. Zwalniamy więc owych mieszczan od opłaty trzech grzywien, które z tychże łanów każdego roku powinny być darowane.”*

Jednostką miary w państwie krzyżackim był łan chełmiński odpowiadający powierzchni 16,8 współczesnego hektara. Oznacza to, że Chojnice dysponowały wówczas wolnizną o powierzchni 520,8 ha. W czasach nowszych miasto zatrudniało leśniczego do prowadzenie gospodarki i pilnowania swej własności. Przed wybuchem II wojny światowej leśniczym miejskim w Wolności był Jan Knitter. Został on aresztowany przez Niemców i zamordowany w KL Stutthof 19 czerwca 1943 r. Po wojnie Miejska Rada Narodowa w Chojnicach przyznała 250 m³ drewna sosnowego z Lasu Wolność na odbudowę dachu kościoła farnego, zniszczonego w czasie działań wojennych. Na zarządzenie władz państwowych 6 marca 1952 r. nastąpiło przekazanie lasu na rzecz Nadleśnictwa Państwowego Chociński Młyn. Od 1962 r. leśniczym w Wolności był Bronisław Jaworski, żołnierz II Korpusu Wojska Polskiego generała Władysława Andersa, który walczył pod Monte Cassino. W 1973 r. leśnictwo Wolność zostało połączone z leśnictwem Łukomie. Leśnictwo Łukomie zostało zlikwidowane, a siedziba leśnictwa Wolność przeniesiona do dawnej siedziby leśnictwa Łukomie. Sondażowe badania archeologiczne rozpoczęte w 1967 r. potwierdziły występowanie na terenie leśnictwa Wolność dwóch stanowisk, opisanych jako grodziska wczesnośredniowieczne. Są to Góra Zamkowa i wzniesienie położone około 300 m na północny-wschód od parkingu leśnego w Wolności, zlokalizowanego przy drodze wojewódzkiej nr 212 Chojnice-Bytów. Przy tej samej drodze znajduje się Światowid – punkt widokowy Wolność, z którego rozpościera się panorama południowej części jeziora Charzykowskiego. Droga z Chojnic do Bytowa w dwudziestoleciu międzywojennym była granicą polsko-niemiecką. Komisariat Straży Celnej „Chojnice” w latach 1921-1928 dysponował na tym odcinku placówkami w Charzykowach, Wolności, Kopernicy, Babilonie i Ciecholewach. W latach 1928-1939 rolę straży celnej przejął Komisariat Straży Granicznej „Chojnice”.

Posąg „Światowida” w Wolności fot. MG

Punkt widokowy z panoramą południowej części Jeziora Charzykowskiego fot. MG

Obelisk ku czci Ottona Weilandta fot. MG

Siedziba ZPK w Charzykowie fot. MG

Regaty na Jeziorze Charzykowskim fot. MG

22 CHARZYKOWY

Popularność wsi wiąże się z rozwojem żeglarstwa. Od 1919 roku staje się kolebką żeglarstwa śródlądowego w Polsce. W Charzykowie w 1922 r., z inicjatywy Ottona Weilandta, powstał pierwszy w Polsce klub żeglarski. Otton Weilandt to współtwórca i wieloletni prezes Polskiego Związku Żeglarskiego, sędzia żeglarski klasy międzynarodowej, słynny konstruktor łodzi żaglowych i bojerów. Obelisk poświęcony tej postaci znajduje się przy promenadzie w sąsiedztwie Chojnickiego Klubu Żeglarskiego i portu jachtowego. Obecnie Charzykowie to duży ośrodek turystyki aktywnej, z gęstą siecią szlaków pieszych i rowerowych, w tym z Kaszubską Marszrutą. Charzykowie to bardzo dobra baza sportowa, zwłaszcza związana ze sportami wodnymi. Latem w amfiteatrze im. Ottona Weilandta odbywają się koncerty muzyczne, np. konkurs piosenki żeglarskiej Shanties. W Charzykowie znajdują się siedziby Parku Narodowego „Bory Tucholskie” oraz Zaborskiego Parku Krajobrazowego.

23 CHOJNICE

Gród leżący pomiędzy jeziorami Jeleńczę i Zielonym istniał już w XII wieku i zawsze, jak pisał Jan Długosz, był „Kluczem i Bramą Pomorza”. Stare miasto do dzisiaj zachowało układ ulic ze średniowiecza, co przydaje unikalnego klimatu temu miejscu. Zachowały się również fortyfikacje: wysokie mury obronne z basztami oraz jedna z trzech bram wjazdowych: Brama Człuchowska, w której obecnie mieści się Muzeum Historyczno-Etnograficzne. Duże wrażenie robi na przybyszach chojnicki rynek z oryginalnymi i stylizowanymi kamienicami. Nad rynkiem góruje neogotycki Ratusz Miejski oraz dwa kościoły: gotycka Bazylika Mniejsza p.w. Ścięcia Św. Jana Chrzciciela – patrona Chojnic oraz barokowy pojezuicki kościół p.w. Zwiastowania NMP. W centrum miasta warto odwiedzić Park Tyciąćlecia, atrakcyjne miejsce zarówno dla osób aktywnych, jak i dla tych, którzy szukają wypoczynku. Chojnice to ważny węzeł komunikacyjny, kolejowy i autobusowy, rozpoczynają się tu również szlaki piesze i rowerowe.

Średniowieczne mury obronne w Chojnicach fot. JRL

SZLAKI PIESZE

	Szlak Kaszubski im. Juliana Rydzkowskiego	Chojnice–Wiele	56 km
	Szlak Strugi Siedmiu Jezior	Charzykowy–Chojnice	41,5 km
	Szlak Zaborski	Brusy–Drzewicz	41 km
	Szlak Rzeki Brdy	Konarzyny–Bydgoszcz	162 km
	Szlak Rzeki Zbrzycy	Jezioro Witoczno–Wiele	45,5 km
	Szlak im. Józefa Bruskiego	Charzykowy–Swornegacie	25,5 km
	Szlak łącznikowy	Jezioro Jeleń–Jezioro Dybrzk	1,5 km
	Szlak im. Jana Karnowskiego	Charzykowy–Chojniczki	8 km
	Szlak łącznikowy	Drzewicz–Pętla Lipnickiego	4 km
	Szlak łącznikowy	Swornegacie–Jezioro Witoczno	2 km

SZLAKI ROWEROWE

	Literacki Szlak Turystyczny im. Anny Łajming	Brusy–Wielkie Chełmy	52 km
	Szlak niebieski	Chojnice–Bydgoszcz	165 km
	Szlak czarny	Bachorze–Tuchola	115 km
	Greenway Naszyjnik Północy	Konarzyny–Leśno	52,5 km
	Szlak zielony Kaszubskiej Marszruty	Męcikał–Chojnice	41,8 km
	Szlak czarny Kaszubskiej Marszruty	Konarzyny–Konarzyny	32,6 km
	Szlak czarny Kaszubskiej Marszruty	Męcikał–Kłodawka	6,1 km
	Szlak żółty Kaszubskiej Marszruty	Charzykowy–Czersk	66,1 km
	Szlak czerwony Kaszubskiej Marszruty	Charzykowy–Czersk	55,8 km

SZLAKI KAJAKOWE

	Brda	Ciecholewy–Myłof Zapora	36 km
	Zbrzyca	Dywan–Jezioro Witoczno	42 km
	Chocina	Binduga–Swornegacie	26,5 km

ZASADY ZWIEDZANIA ZABORSKIEGO PARKU KRAJOBRAZOWEGO

Wędruj po wyznaczonych szlakach turystycznych.

Nie zaśmiecaj parku. Wszystkie śmieci zabieraj ze sobą.

Samochodem, motocyklem lub quadem po lesie poruszaj się tylko drogami udostępnionymi.

Pojazdy parkuj w miejscach wyznaczonych.

Dbaj o przyrodę. Nie niszcź zadrzewień nadwodnych, przydrożnych i śródpolnych.

Zwiedzaj park w ciszy. Nie hałasuj.

Ogniska rozpalaj tylko w wyznaczonych miejscach.

Przestrzegaj zakazów wstępu do stref ochrony zwierząt.

Biwakuj tylko w wyznaczonych miejscach.

Na kąpiele wybieraj miejsca wyznaczone. Zabroniona jest kąpiel w jeziorach lobeliowych.

Przestrzegaj zakazu pływania sprzętem motorowodnym.

Nie wysiadaj z kajaka w pobliżu piaszczystych skarp z łęgami zimorodków.

Szczegółowe zasady udostępniania turystycznego i rekreacyjnego ZPK znajdują się na stronie zaborskipark.pl

